

74.261.4 кар

кар. 3458

х98

ХУБИЙЛАНЫ М. А., ХУБИЙЛАНЫ К. Г.

Д

АНА ЛИТЕРАТУРАНЫ ДЕРСЛЕРИ

VII КЛАСС

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

ХУБИЙЛАНЫ М. А., ХУБИЙЛАНЫ К. Г.

АНА ЛИТЕРАТУРАНЫ ДЕРСЛЕРИ

VII КЛАСС

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Биринчи чыкыгъаны

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск — 1982

74,26 (карач.)

X 98

Ад сёзню, джазычула бла аланы чыгъармаларыны юсюнден
Хубийланы Магомет джазгъанды.

Программадагъы темаладан дерс бернуно юлгюсюн *Хубийланы*
Клара джазгъанды.

кар: 3438

АЛ СЕЗ

Ана литератураны VII классда окъутхан устазлагъа болушлукъ китаб VII классха чыкыгъан хрестоматиягъа кёре джазылгъанды. (Ана литература. Орта школну VII классына окъуу китаб-хрестоматия. Черкесск, 1975)

VII классда окъургъа буюрулгъан чыгъармаланы тематика джаны бла талай къауумгъа юлеширге боллукъду. Биринчи къаууму: Ленинни, Коммунист партияны, комсомолну юсюнден джазылгъанла. Сёз ючюн, Ёртенланы Азретни «Туугъанды ол ёлмезге», Байкъулланы Абдул-Керимни «Сенсе кюнюм», Борлакъланы Тохтарны «Ленинчи комсомол» бла «Москва» деген назмулары, Отарланы Керимни «Коммунистле» деген поэмасы.

Экинчи къаууму: Ата джуртха терен суюмеклик, совет халкъланы къарнаш шохлугъу. Сёз ючюн, Суююнчланы Азаматны «Халал джюрекле», Лайпанланы Хамидни «Неден да багъалы», Джаубаланы Хусейни «Джерни джарыгъы» деген чыгъармалары.

Ючюнчю къаууму: къазауатха къаршчы чыгъармала. Сёз ючюн, Къулийланы Къайсынны «Тейри кылыч» бла «Хиросиманы кюлю», Отарланы Керимни «Ант», Хубийланы Османны «Шохлукъ», Шаманланы Медиханы «Кичибатыр» деген чыгъармалары.

Хрестоматияда урунуу бла табигъатха суюмеклик белгили орун алады.

Жанрла джаны бла къарасакъ, хрестоматияда назмула, поэмала, хапарла, повесть, пьеса, роман бардыла.

Чыгъармалары хрестоматиягъа кирген авторладан Ёртенланы Азрет литературагъа 20-чы джыллада къошулгъанды, аны биринчи китабы 1927 джыл чыкыгъанды. Байрамукланы Халимат, Хубийланы Осман, Борлакъланы Тохтар, Байкъулланы Абдул-Керим, Алийланы Умар литератургъа 30-чу джыллада къошулгъандыла. Къобанланы Дахир, Суююнчланы Азамат, Байчора-

ланы Магомет, Хубийланы Назир 50-чи джыллада кьошулгъандыла, Лайпанланы Хамид, Къагъыйланы Назифа, Джаубаланы Хусей, Хубийланы Магомет, Шаманланы Медиха — 60-чы джыллада.

Малкъар литературадан юч джазыучу кьошуладыла: Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Боташланы Исса.

Хрестоматияда эски-чирик адетлеге къаршчы чыгъармала да бардыла. Сёз ючюн, Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен» деген хапары, Хубийланы Магометни «Аланны хапарлары» деген чыгъармасындан берилгенле.

Сохтала кеслери окъургъа деб, талай чыгъарма берилгенди: Байкъулланы Абдул-Керимни «Унутма», «Джол», Суююнчланы Азаматны «Къалада кёгюрчюнле», «Къара алтын», «Чалкъычы джыйын», Джаубаланы Хусейни «Елюмсюз», Къагъыйланы Назифаны «Ана» деген чыгъармасы. Авторланы экисинден къалгъанланы юсюнден (Байчораланы Магомет бла Боташланы Иссаны) IV, V, VI класслагъа джазылгъан методика болушлукълада айтылгъанды, библиографиялары да берилгендиле. Ол себебден аланы къайтармай неда алагъа ушаш джазмай, башха тюрюл джорукъну сайлагъанбыз. VII классда чыгъармалары биринчи кере окъулгъан эки авторну творчество джолларыны юсюнден джазылмай, хрестоматиягъа кирген чыгъармалары сюсюледиле.

Методика болушлукъда бир кауум авторну хрестоматиягъа кирген чыгъармасыны темасына джазылгъан башха чыгъармалары да сагъыныладыла. Устаз аланы барысыны юсюнден айтмазлыгъы белгилиди, алай а, дерсни тыйыншлы халда бардырыр ючюн, устаз кеси бир темагъа джазылгъан талай чыгъармадан хапарлы болургъа керекди. Ол себебден методика болушлукъда джазылгъан барысы дерсде айтылыргъа, деб тюлдю. Джангы авторну чыгъармаларын башлай джазылгъан зат устазны кесине, деб джазылгъанды. Андан сора хар дерсни юлгюсю бериледи. Устаз дерсни бу джорукъда берсе, таб болур деген муратда джазылгъанды юлгю. Алай а юлгюден жанларгъа боллукъ тюлдю десек, тюз болмаз. Къарачай литературадан VII классха методика болушлукъ биринчи кере чыгады. Аны чуруму бла китабны ичинде учхара кетгени, эсгерилмей къал-

гъаны да болур. Алай а джаш устазлагъа болушлукъ этер, деб теджеледи.

VII классха литературадан берилген 70 сагъатдан 42-си чыгъармаланы окъургъа буюрулгъанды, 4 сагъаты — классдан тышында окъулгъанны юсюнден ушакълагъа, 16-сагъаты — тил ёсдюрюге (сурат бла ишлеу, изложение, сочинение джазыу), 8 сагъаты окъулгъанны къайтарыугъа.

VII классда азбар этерге деб, талай назму буюрулгъанды: Байкъулланы Абдул-Керимни «Сенсе кюнюм», Борлакъланы Тохтарны «Ленинчи комсомол», Къулийланы Къайсынны «Тейри кылыч», «Джанкылыч», Къобанланы Дахирни «Россия» деген назмулары. Алай болса да устаз кеси сайлагъаннга кёре, азбар этерге башха назмула неда прозадан юзюкле къошаргъа эркинди.

Классдан тышында окъургъа да устаз кеси сайлагъаннга кёре, талай чыгъарма теджерге боллукъду. Ол чыгъармала методика болушлукъда сагъыныладыла.

Литературадан дерс берген заманда устаз КПСС-ни XXVI съездини материаллары бла, таблыгъына кёре, хайырланыргъа борчлуду. Аны бла бирча СССР-ни Окъуу министрствосуну «Школланы сохталарын КПСС-ни XXVI съездини материаллары бла шагърей этиуню юсюнден» деген письмосунда айтылгъан затла устазны столунда турургъа тыйыншлыдыла. Анда хар предметден дерс берген заманда съездни материаллары бла къалай хайырланыргъа керек болгъаныны юсюнден джазылады. Литератураны устазы кесини ишинде совет Ата джуртубузгъа терен суюмекликни, патриотизмни, халкъланы къарнаш шохлугъун, урунууну, иннет-политика байлыкъны, адамлыкъны, ишленмекликни, адебни, намысны биринчи орунда тутаргъа борчлуду.

Бютеу окъуу джылны ичинде устаз, литературадан дерс бере, СССР-ни Конституциясы, бла кенг хайырланыр.

1 ЧЕТВЕРТЬ — 18 сағат

№ п/п	Оқулық материал		Толтурулық ишле		Сабақ	Қызын сөзле		Қытайларлық материал		Болашукъ материал	
	2		3		4	5		6		7	
1.	Ал сөз.		Ушақъ		1					Программа, хрестоматия	
2.	Сөз чемерлик		Кесгин оқуыргъа, китабда соруулағы джууабла берюге		1			Суратлау лит-ны илму лит-дан баш-халығы		Иллюстрацияла	
3.	Ертенланы Азрет. «Туугъанды ол ёлмезге»		Авторну биографиясы; назмун; азор этерге, сөзлюк иш бардырыргъа		1	джер, шыблалач, ётюр, кыбылч, та-джал, булат кибик		«В. И. Ленинни сыфаты литер-турада», ларт сөз-де		Авторну сураты, альбом авторгъа ата-лыб, грампластинка «Ленинни джыры»	
4.	Ертенланы Азрет. «Те-ма бла идея».		Назмуну бютеу аз-бар этерге, тема бла идеяны айыра бил-рге, юлгюле		1	—		«Дилу Ленинни юсюнден джазай-ла сабийде»		Авторну сураты, диафильм. «В. И. Ленинни биография-сы»	
5.	Сурат бла ишлеу		Сочинениеге хазыр-лау, план салыу		1	—		Сюйген санагы-тым		Суратла, альбомла	
6.	Лайпанланы Хамид. «Неден да багъалы» (II кесги)		Кесгин оқуыргъа, хапарын айтыргъа. Хар кесегине ат ат-аргъа, план салыргъа.		1	экинди, кёпчек, кызыл фес, джохар, абрек, кюпсе		«Динни джашау-да зараны»		Авторну сураты, карточкала	
7.	Лайпанланы Хамид. «Неден да багъалы» (II кесги)		Хапарны кесеклеге юлешиб, атла атар-гъа. «Ата джуртум — неден да багъалы» — сочинение джазаргъа		1			«Ата джуртум — кёз джарыгъым»		Иллюстрац иял, грампластинка, «Ата джуртум»	

1	2	3	4	5	6	7
8.	Байорзаланы Магомед. «Уллу Къарачайда»	Кестин окъуб, ха- парын айтыргъа. План салыргъа. «Ки- ров бла тубешну»	2	Тейри джарыкъ, мерекеб, зыка, къыбла, гылын	«Алгъын зиди»	Авторну сураты, карточкала. Иллю- страцияла
9.	Сочненние «Сюйген санагъатым»	План салыу, сочи- нение джазыу	1	—	—	Суратла
10.	Богашланы Исса «Тау- лада танг джарыйды»	1. Гьесаны иннет магъанасы неди? 2. Бетледе ойнай билрге	3	Хаджосиу сёз- лери	«Таулуланы эр- кинлик ююн кю- решлери»	Авторну сураты, альбомла
11.	Классдан тышында окъулгъанны юсюнден ушакъ	Къагъыйланы На- зифаны творчествосу	1	—	Назифаны твор- чествосуну юсюн- ден ушакъ	Авторну сураты, га- зетлесе джазгъан статьялары
12.	Байрамукъланы Хали- мат. «Къара чепкен»	Окъуу, тиштиу, оюм этиу	2	—	«Эски, чирик адетлеге — сёгюм Джангы адетле- ге — кенг джол» Ушакъ	Авторну сураты, альбом, анга аталыб, альбом «Ашхы адет- леге — кенг джол!»
13.	Изложение. «Пионер къыз Кремльде сёлеше- ди»	План салыу, изло- жение джазыу	1	Мешхут, Кост- рома, теплица	—	—
14.	Халатла бла ишлеу		1	—	—	—

II ЧЕТВЕРТЬ—15 сағат

1	2	3	4	5	6	7
1.	Борлакъланы «Ленинчи комсомол»	Назмуланы бирин азбар этерге	1	Къаш чақъда, тузакъ- гъа, сослан къая- быз	Комсомолну юс- юнден ушакъ	Авторну сураты, альбом, авторгъа ага- лыб; картопкала, су- ратла
	«Москва»	«Москва» деген назмуда тилни су- ратлау мадарларын табаргъа		—	—	
2.	Байкъулланы А.-Керим «Хурунганны джюреги- се»; «Сенсе кюнюм»	Назмуланы бирин азбар этерге, «Со- вет космонавтлары джигитликлерин» де- ген темагъа хапар джазаргъа	1	Бугъоу, зор та- мыр, аз кешене	Ушакъ. «Ленин —урунган халкъ- ны насыбы»	Авторну сураты, альбомла, рампас- тинка «Ленинги джыры»
3.	Къулийланы Қъайсын «Джанкъылыч»	Назмуу азбар этиб келирге	1	Д ж а н къылыч, гаммеш, кыйы, тейри къылыч	Джанкъылычны юсюнден ушакъ	Авторну сураты, карточкала.
4.	Къулийланы Қъайсын «Хиросиманы кюлю»	6 куплетни азбар этерге, хапарын ай- тыргъа	1	Мурдарлыкъ, палахха, къатлап- маз	Ушакъ. «Уллу Ата джурт къа- зауатны джылла- ры»	Эпидиаскп. Аль- бомла, суратла.
5.	Изложение. «Джангы джылны кечеси»	План салыу. Соци- ление джазыу	1	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7
6.	Отарланы Керим. «Ант», «Коммунистле»	Кесгин окъуб, ха- парын айтыргъа, со- рулагъа тол джуу- абла берирге	2	Тюнюбюз, эс ташлама, безле, дюрген, чарламаз- ма, сёнгмейдиле, кыскынык	Кэралны мах- таулу ишлеринде коммунистлени сы- фатлары	Авторну сураты, карточкала
7.	Хубийланы Осман. «Шохлукъ»	Кесгин окъуб, ха- парын айтыргъа, 24 тизгинни азбар этер- ге	2	—	Ушакъ, «Емюр- люк шохлукъну джел элтмез»	Авторну сураты, альбом, грампластин- ка «Шохлукъну джы- ры»
8.	Сочинение «Емюрлюк шохлукъну джел элтмез»	Сочинение джазыу (планнга джууукъ)	1	—	—	—
9.	Классдан тышында окъулгъанны къайтаруу	Хубийланы Осман- ны творчествосун къайтарыргъа	1	—	Хубийланы Ос- манни чыгъарма- чылыкъ иши. Уш- акъ	Авторну сураты, анга аталгъан альбом
10.	Сурат бла ишлеу.	План салуу	1	—	Суратны окъуй билирге	Эпидиаскоп, сурат- ла
11.	Изложение.	Изложение джазыу	1	—	—	—
12.	Сюйюнчланы Азамат. («Халал джюрекле») «Миллетле арасы шох- лукъ» — коммунистлени та- малы»	Кесгин окъуб, ха- парын айтыргъа, джа- ратхан эпизодха ат- атаб, халпарчыкъ джа- заргъа	2	—	Ушакъ, «Совет халкъ кыйын кюнде табылады негерге»	Авторну сураты, альбом, карточкала

III ЧЕТВЕРТЬ— 21 сағат

1	2	3	4	5	6	7
1.	Сюйюнчланы Азамат. «Халал джюремде» а) Повестде совет халкъланы бирик- мекликлери, шок- дукълары б) Джах тѣлюню ком- мунист джорукъда ѣдюрюу в) Повестни тил бай- лыгы Сочиненне. «Эки ана- ны баласы»	Кестин окъуб, ха- парын айтыргъа Кестин окъуб, план салыргъа Сочиненнег хазыр- ланыб келирге. Со- руула бла ишле	4.	—	—	Авторну сураты, альбом «Гмюрлюк шохлаукъну джел эт- мез»; карточкала
2.	Хубийланы Назир, «Бу- лутла», «Алтын чап- ракъ»	Текст бла ишлеу. Сюйген наамусун аз- бар этерге (бирин)	1	Бой, кюлюк, чы- нгылла, бугъойла, кююш кырау, мыдых	Табигъагны ариу- лугъун ангыларгъа, суратларгъа юре- тну	Авторну сураты, альбом, авторгъа ата- лыб. ЛЭТИ—60
3.	Изложение. «Капитан Гастелло»	Изложение джазыу	1	—	Сюйюнчланы Азаматны твор- чествосу	Авторну сураты, альбомла, картона- ла
4.	Классдан тышында окъулгъанны кыйтаруу	Тил ѣдюрюу	1			

1	2	3	4	5	6	7
5.	Шаманланы Медиха. «Кичибатыр» (XI—X б.) «Джазычуну джашау джолу, творчествосу». «Улуу Ата джурт кьа- зауатны заманында пар- тизан кьолгалыу». «Партизанланы джи- гитликлери, фашистлени джаныуар халилери». «Кичибатырны, парти- занланы сыфатлары» Сочинение. «Кичиба- тырны сыфаты»	Кесгин окъуб, ха- парын айтыргъа Соруула бла ишлеу Кесгин окъуб, ха- парын айтыргъа Сюйген эпизодгъа план салыргъа План салыргъа; сочинение хазырлау	5	Гарнизон, дже- сир, сымпайыб, ышаннга	Партизан от- рядны юсюнден ушакъ	Авторну карточкада рацияла
6.	Джаубаланы Хусей «Джесрин джарыгы».	«Тюзюкге ёлюм джокъ» деген кесе- гин азбар этерге	3	Сыбыргъы, зор- дуния, нюзюр, ту- закъ, къара дж- хыч	Ушакъ. «Алгъын бла энди»	Авторну сураты, альбомла, нарт сёз- лери болгъан. Грампластинка
7.	Сурат бла ишлеу.	План салыргъа, со- чинение джазаргъа	1	—	Сурат бла иш- лерге юретну	Суратла.

1	2	3	4	5	6	7
8.	Къобанланъ Дагир. «Росния»; «Бурут тенгиз».	Басняны кесгин окъургъа, «Росния» деген назмуну азбар этерге	1	Болат, кёреди, толкъунла.	«Алпгын бла эн- ди» — ушакъ.	Авторну сураты, альбомла.
9.	Текст бла ишлеу.	Тилни сурат. мар- даларын къайтару.	1	—	—	Карточкала.
10.	Алийланы Умар. «Нен- ча кере келсем да».	Кесгин окъургъа, сыйгеп джеринден 24 тизгинни азбар этерге.	1	Гымыш, нартла, чссн суу, кюбе бёрк; уча, са- дакъ.	Авторну юсюн- ден ушакъ,	Авторну сураты, альбом, авторгъа ага- лыб; эпиднаскоп.
11.	Изложение.	Изложение джазыу	1	—	—	—

IV ЧЕТВЕРТЬ — 16 сагъат

1.	Къагъыйланы Назифа. «Джулдузла джукълан- майдыла».	Кесгин окъуб, ха- парны айтыргъа, «Ас- хатны сыфаты» деген темагъа сочинение	2	Ийнакъла гъа н, сернуюн, джесир- ленниген хайуан, зем-зем суу, чир- чик	Шохлукъну, ис- хустовну юсюн- ден ушакъ.	Авторну сураты, альбом, карточкала, грампластинка.
2.	Сочинение. «Ахматны сыфаты».	Сочинение джазыу.	1	—	—	—
3.	Хубыйланы Магомед, «Аланы хапарлары»; «Сатира бла юмор».	Авторну джашау джолу. «Аланы ха- парлары» окъуу	1	—	Ушакъ чирик адегеле адегеле — мен джол.	Авторну сураты, альбом авторгъа ага- лыб, грампластинка.

1	2	3	4	5	6	7
4.	Класдан тышында окъулгъанны къайтаруу.	Тил ёсдюрюу.	1	—	Хубийланы Назирни творчествосу.	Авторну сураты, эпидиаскол, карточка-ла,
5.	Сурат бла ишлеу.	Суратха ат атау. Хапарчыкъ джазыу.	1	—		Сурат «Джаз кел-ди»
6.	Изложение. «Постда».	Изложение джазыу.	1	Пропуск, джеб, баям.	—	—
7.	Халатланы тюзетиу.		1	—	—	—
8.	Окъулгъанны къайтаруу (Къарачай джазыучуланы чыгъармаларын-дан, Устаз сайлагъанча)		8	—	—	

ЭКИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. «Сёз чёмерлик».

Дерсни мураты: Суратлау литератураны илму литературадан, искусствону башха тюрлюлеринден башхалыгын ангылатуу.

Дерсде окъуу керекле: Аппаланы Х. «Къара кюбюр» романындан суратла, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, кёргюзюу халда.

1. Устазны ушагъы (джангы дерсни юсюнден). «Сёз чёмерлик. Суратлау литератураны илму литературадан башхалыгъы».

1. Устаз. Искусство, Максим Горькийни сезлери бла айтсакъ, халкъны ётгюр кючюн, аны джюрегин эмда акъылын уятады.

Къатыбызда хапар айтханча, эслетмей, билим бере, адамны къарамын, сезимин, халисин ёсдюре, ашхылыкны сюерге, игилик бла тюзлюк ючюн кюреширге юретеди.

Искусствону тюрлю-тюрлю къауумларыны арасында суратлау литератураны магъанасы уллуду. (Устаз, юлгюле келтире, ушакъны бардырады.)

2. Кеси кесгин окъуйду, хар окъулгъан кесекчикни тинтеди.

3. Устаз классха соруула береди:

а) Искусствону къайсы тюрлюлерин билесиз?

б) Суратлау литература алагъа не бла ушайды, башхалыгъы неди?

в) Суратлау литературагъа не киреди?

г) Илму китабла суратлау литератураны орнун тутаргъа боллукъмудула?

д) Суратлау литература илмуну (историяны, биологияны, физиканы) орнун тутаргъа боллукъмуду?

4. Илму литературагъа не киреди? (Сабийле ичлеринден энчи, кесгин окъуйдула.)

Устаз. Кёлюгюзге келгенни юлгюле бла бегитигиз.

5. Сабийле джарашдырыб, ангылагъанларыча, халпарын айтадыла.

6. Устаз оюм этеди.

Къарачай халкъны аууз творчествосунда, дунияны башха халкъларындача, бурун да сёзге уллу магъана берилгенди. Аны юсюнден нарт сёзледе былай айтылады: «Тил — джюрекни тылмачы», «Адам — сёзюнден белгили», «Джарыкъ сёз джашауну джарытыр», д. б.

Белгили халкъ поэт Мечиланы Казим «Иги сёз» деген назмусунда сезню магъанасын таб ачыкълайды:

Иги сёзню бычакъ кесмез,
Иги сёзню боран элтмез,
Иги сёз отда да кюймез,
Иги сёзге багъа джетмез.

Иги сёз халкъны кючюдю,
Зулмугъа кебин бичеди.
Ол игилени ишиди.
Осамлагъа къамчиди.

(Бу тизгинле къангада джазылыб хазырдыла.)

Ашхы чыгъарманы кёб джашарындан акъыллы къарт былай айтады:

Ёлюм келир, итим чабыб тыялмаз.
Ёлюм келир, джашым тутуб джыгъалмаз.
Ёлюм келир, мени дуняда къоймаз.

(Бу тизгинлени хар сёзю тинтеди устаз, ачыкълайды, магъанасын айырады).

II. Юйге иш. (Кесгин окъуб келирге (3—7 бетле). Соруулагъа толу джууаб берирге (китабда).)

III. Қартоткала бла ишлеу. Алада соруула бу халда болургъа боллукъдула:

1. Аппаланы Х. «Къара кёбюр» романында Къарачайда джашауну къаллай халда кергюзеди?

2. Октябрь революциягъа дери таулуланы джашауларында къаллай шартланы кёребиз?

3. Суратлау литератураны илму литературадан башхалыгъы недеди?

(Энчи ишлени бу халда бардырыгъа боллукъду.)

IV. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

Ёртенланы Азрет

«Туугъанды ол ёлмезге»

Ёртенланы Азретни «Туугъанды ол ёлмезге» деген назмусу къарачай литературада Ленинни юсюнден джазылгъан чыгъармаланы ичинде эм белгилени бириди. Ёртен улу бу назмудан сора башха чыгъарма джазмай къойса да, аны аты къарачай литературада джашарыкъ эди. Алай а дерс берирни аллы бла устаз бу темагъа джазылгъан талай чыгъармагъа къараргъа керекди.

Ленинни юсюнден къарачай тилде биринчи чыгъармала халкъда этилгендиле, ала фольклор чыгъармаладыла. Урунган халкъ кесини мутхуз, кюнсюз джашау-унда кёб затха ышана келгенди, къачан болса да тюзлюк хорларыкъ болур, деб умут этгенди, алай а ол тюзлюкге ким джол ачарыгъын билмегенди. Бир заманда адамла аллахха, межгитге, къураннга ышангандыла, алай а артдан алада болушлук болмазын ангылай тебregenдиле.

Халкъгъа ким болушурун Октябрь революцияны кёзюю кёргюзгенди. Халкъ аны ангылагъаны, уллу совет джуртда джангы джашау этерге учунуб таукелленгенди. Ленинни аты тюз иннетли таулулагъа бек багъалы болгъанды. Ол себебден Ленинни ёлгени алагъа уллу бушуу келтиргенди. Халкъ аны ёлгенине къыйналыб кюу этгенди. Аны алай болгъанын биз ма бу тизгинледен ангылайбыз:

Онсегизинчи джылда къууанганек,
«Бизге Совет власть келди,» — деб.
Джыйырма бла тёртюнчю джылда
Джылайбыз, «Ленин ёлдю», — деб.

Неда бир башха кюуден бир куплет келтириб къарайыкъ:

Адамла алай айталла,
Джарлыла бир бек джылайла:
«Прауленнге къагъыт келгенд», — деб.
«Ленин атабыз ёлгенд», — деб.

Къарачай поэзияда Ленинни юсюнден джазыб тебregenлени бири Боташланы Абидатды. Ол 1924 джыл Ленинни юсюнден назму джазыб, Къартджуртда эл джыйылыуда окъугъанды.

Ана тилде суратлау литературадан 1924 джыл биринчи назму китаб чыгъаргъан Къаракетланы Исса 1928 джыл, Лениннге атаб, «Хорладынг», 1929 джыл да «Унутмазбыз» деген назмуну джазгъанды. Байкъулланы Даут бла Абдул-Керим, Бостанланы Хасан, Байрамукъланы Халимат, Хубийланы Осман, Суююнчланы Азамат, дагъыда кёбле Ленинни юсюнден назмула джазгъандыла. Блимгъотланы Мунир бла Лайпанланы Рашид Ленинни юсюнден очеркле джазгъандыла. Ленинни юсюнден джазылгъан чыгъармала, биринчи классдан башлаб, онунчу классха дерн окъуладыла.

Ленинни юсюнден джылы келген поэтле да, джаш поэтле да джазадыла, алай болса да, аланы нчинде Къочхарланы Къасботдан тамада джокъду. Ол 1834 джыл туугъанды, 1939 джыл «Ленинге» деген назмусун этгенди. Ол заманда уа Къасботха 105 джыл болгъанды. 105 джылда Лениннге джыр этген, назму джазгъан болмагъанды.

Ёртенланы Азретни кесини юсюнден айтсакъ, ол Ленинни юсюнден талай назму джазгъанды. «Бюгюн ёлдю» деген назмусу 1927 джыл «Джангы джырла» деген биринчи китабында басмаланганды, Ленинни ёлген кюнюне аталыб. Бу назмуда Ленин этген ишлени юсюнден кёб айтылады, алай а хар строфаны аягъы Ленинни ёлгенин айтхан бла бошалады:

1. Ишчи, эллини ёкюлю бюгюн ёлдю.

2. Адалатлы¹ атабыз бюгюн ёлдю.

3. Джарлыланы кёпюрю бюгюн ёлдю.

4. Хурлукъну багъанасы бюгюн ёлдю.

Ёртенланы Азрет 1929 джыл 21 январда «Сенсиз» деб, Ленин ёлгенли беш джыл толгъанына назму джазгъанды. Биринчи назмуда Азрет Ленинни халкълагъа джашау ачар ючюн кёб кюрешиб, ардан а кеси ёлюб кетгенин джаза эди. Бу назмусунда уа, Ленин ёлюб кетгенликке, совет халкъ Ленинни джолу бла таукел алгъа баргъанын, социализм ишлегенини юсюнден джазады:

Сыйлы устазыбыз,
Джол устазыбыз —
Багъалы Ленин!
Сенсиз да биз
Сен кёргюзген,
Сен тизген

¹ Адалатлы — тюзлюкю сайлагъан.

Кар: 3428

План бла барабыз.
Барабыз,
Азыбыз,
Кёбюбюз да
Къалмай,
Джарлыла,
Арымай,
Талмай,
Къызыу джортуб барабыз;
Тыяргъа
Аллыбызны
Умут этген
Къаллыбызны
Сенсиз да урабыз да,
Къыйыргъа чыгъарабыз.

1934 джыл Ёртен улуну ючюнчю китабы чыгъады. Анда Ленинге аталгъан «Туугъанды ол ёлмезге» деген белгили назмусу басмаланганды. Ленинни юсюнден биринчи назмусунда ол Ленинни ёлгенине къыйналгъаныны юсюнден джазады, экинчи назмусунда Ленин ёлсе да, къралыбыз Ленинни джолу бла алгъа барады. деб джазады, ючюнчю назмуда уа Ленинни ишине ёлюм джокъду, хар бир уллу джетишимибиз Ленин юсюне къараб тургъанчады, Ленин ёлгенди, деб ким айталлыкъды, дейди.

Ким айталыр ёлгенди,
Деб минглеб мингнге,
Мяллюнлагъа джол салыб
Тургъан Ленинге.

Алай а поэт Ленин сауду деген бла къоймайды, Ленинизм дуниягъа ёлмезге туугъанын айтады:

Елюр хар джол
Ленинни джолундан ёзге.
Ленинизм сауду —
Туугъанды ол ёлмезге!

ЛИТЕРАТУРА

1. Ленин биргебизгеди. Нальчик, 1960. Ленин туугъанлы 90-джыллыгъына аталыб чыкыгъанды. 27 къарачай, малкъар поэтлени Ленинни юсюнден назмулары басмалангандыла.)

2. По ленинским заветам. Черкесск, 1970. Ленин туугъанлы 100-джыллыгъына аталыб чыкыгъанды. 12 адамны статьясы басмаланганды. Аланы ичинде:

А. И. Караева, Л. А. Бекизова. «Ленинская тема в литературе народов Карачаево-Черкесии», Р. А. Ортабаева. «О Ленине песню слагает народ».

3. Живой родник. Черкесск, 1980. Ленин туугъанлы 110-джыллыгына аталыб чыкыгъанды.

4. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963. (58—89 бетлери).

5. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966. (83—108 бетлери).

6. Р. А.-К. Ортабаева. Азрет Уртенев. Черкесск 1971.

7. Зоя Воскресенская. Ананы джюреги. Черкесск, 1980.

Ю Ч Ю Н Ч Ю Д Е Р С

Дерсни темасы. Ёртенланы Азрет. «Туугъанды ол ёлмезге».

Дерсни мураты. Халкъны В. И. Ленинге сый-меклигин, аны джолундан таймай барыуун, Ленини иши ёлмезге туугъанын ачыкылау.

Дерсде окъуу керекле: В. И. Ленинге аталгъан альбомла, авторну сураты, грампластинка «Ленини джыры», суратла.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишни тинтиу. Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан?

Устаз. I. Суратлау литератураны илму литературадан башхалыгъы? (Юлгюле.)

2. Суратлау литератураны искусствону бирси къауумларындан башхалыгъы? (Юлгюле.)

3. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз: «Джашасын бу кюнню джарыгъын бизге урдургъан Кенгеш хокуматы!» «Джашасын джарлыланы кёзлерин илмуну нюрюне къаратыучу компартия!»

II. Юй ишге багъа берну, оюм алыу.

III. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы (авторну, джангы дерсни юсюнден).

2. Ёртен улу Азретни «Туугъанды ол ёлмезге» деген назмусун устаз кесгин окъуйду, хар кесекчигин тинтеди, сёзлюк иш бардырады:

3. Сабийле кесгин окъуйдула, назмугъа джууукъ халпарын айтадыла, китабда соруулагъа толу джууабла хазырлайдыла.

В. И. Ленинни ёлюмден кючлю болгъанындан назмуда къалай айтылады?

Ленинни иши, иннети ёлмезликлерине шагъатлыкъ-гъа къайсы къурулуш ишле айтыладыла?

Андан бери къаллай сейирлик затла ишленгендиле?
д. а. к.

4. Сабийле ичлеринден окъуйдула, бу соруугъа толу джууаб хазырлайдыла: Ёртенланы Азрет «Туугъанды ол ёлмезге» деб нек атагъанды назмусуна?

Мынга шагъатлыкъ этген тизгинлени ким табар?

IV. Юйге иш. 1. Авторну джашау джолу. 2. Назмуну азбар этерге (1-чи кесегин.) 3. Литературадан тетрадлада бу сёзлени магъаналарын ачыкълаб джазаргъа: «Мермер кешене», «амма», «таджал билеги», «Мизамлы», «Голчулагъа».

V. Джангы дерсни бегитиу.

1. Ёртенланы Азретни джашау джолу.

2. Ёртенланы Азретни творчествосу.

3. Азрет назмусуна «Туугъанды ол ёлмезге» деб нек атагъанды?

4. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Кёсю джумулуб,
Айырылса да бизден,
Ленин сауду,
Джашайды ол ичибизде...
Талдырмагъан бир тюрюлю
Иш аны белин,
Шыблача ётгюр болгъан
Аууз джели...

VI. Тил ёсдюрюу.

1. В. И. Лениннге аталгъан альбомлагъа къарау.

2. Грампластинкагъа тынгылау.

3. Суратла бла ишлеу.

VII. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

ТЁРТЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы. Ёртенланы Азрет, «Туугъанды ол ёлмезге». Тема бла идея.

Дерсни мураты. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, тема бла идеяны ангылатуу.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбом «Уллу Ленинни юсунден джазадыла сабийле», диафильм «В. И. Ленинни биографиясы».

Дерсни барыуу — ушакъ, суратлау халда.

1. Соруула:

1. Ким айтыр, Ёртенланы Азретни творчествусу бла джашау джолуну юсюнден?

а) Уллу Октябрь социалист революцияны, Совет властны, Кызыл Аскерни, ишчи классны юсюнден къаллай назмула, джырла джазгъанды?

б) Азретни «Джангы джырла» деген китабы къачан чыккыгъанды?

в) Бу китабда назмула кимге, нелеге аталыб джазылгъандыла? (В. И. Лениннге, Октябргъа, Кызыл Аскерге.)

2. «Эркинликни джилтинлери», «Джырла бла поэмала» деген китаблары къачан чыккыгъандыла? (д. а. к.)

3. Назмуну азбар ким айтыр? («Туугъанды ол ёлмезге» — 2—3 сабийге устаз азбар сорады).

а) В. И. Ленинни иши ёлмезге туугъаныны юсюнден айтылгъан джерлени ким табар?

б) Қаллай нарт сёзле билесиз В. И. Ленинни юсюнден бу тизгинлеге шагъатлыкъ этген: «Ленинни джолуна кырдыш кёзламаз», «Ленинни иши — къадама», д. б.

II. Тема бла идея.

Устаз. Суратлау чыгъармада джазыучу джашауну бир неда талай затын суратлайды.

Джашауда джазыучу кесини къарамына, сезимине кёре, нени юсюнден суратлаб кёргюзе эсе, анга тема дейдиле.

Азретни «Туугъанды ол ёлмезге» деген Коммунист партияны, бютеу Совет Союзда эмда дунияда урунган халкъланы вожду Ленинни юсюнден этген джыры, Ленинни окъууну, ишини, муратыны ёмюрледе да ёлмезлик, дунияны юсюнде коммунизмни кёуратырыкъ кючюн алаMAT суратлайды.

Болгъан затлагъа, адамлагъа, характерлеге джазыучу келюне келгенни айтыугъа, иннетине чыгъарманы идеясы дейдиле.

Азретни, башында айтылгъанча, «Туугъанды ол ёлмезге» деген назмусунда тема В. И. Ленинни юсюнден айтылады.

Уллу Ленинни образын кёргюзтюу идеясыды. Джазыучу, кесини иннетин кёргюзтюр ючюн, айтханын джашаудан алыб юлгюле бла бегитеди.

III. Юйге иш. 1. Назмуну саудан азбар этерге.

2. Тема бла идеяшы айыра билирге (юлгюле).
IV. Текст бла ишлеу.

1. Темада кимни юсюнден айтылады?
Ленинни ёлюмден кючлю болганын танытхан
сёзлени ачыкылау.

Оюм этчи, кюрчдан да
Кючлю Ленинни!
Елтюрюрге бармыд
Карыуу ёлюмню?
Ленин кеси тюлмюд
Бююннигю Ц-е К-а!
Ленин ёлгенд, джокъду демез
Кёзлю инсан,
Айтса айтыр кёзю сокъур,
Кёлю душман...

2. Қаллай сейирлик затла ишленгендиле? Бююн
ишлене тургъанла уа? (Юлгюле)

V. Диафильмге къарау, сююу.

1. В. И. Ленинни сабий заманы.
2. В. И. Ленинни школ джыллары.
3. В. И. Ленин гимназияда.
4. В. И. Ленинни революцион ишлери. (Былары
юсюнден ушакъ барады.)

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

Лайпанланы Хамид

«Неден да багъалы»

XIX ёмюрню экинчи джартысындан башлаб Шимал
Кавказны таулулары Турциягъа талай кере кёчгендиле.
Аланы ичинде къарачайлыла да болгъандыла. Ол за-
манлада Тюрк империяны ара шахары Стампул болгъа-
ны себебли, Турциягъа кёчгенлеге «стампулчула» де-
гендиле. Стампулчуланы юсюнден Шимал Кавказны
халкъларыны барында дегенча кёб джыр барды. Къа-
рачайлыла Турциягъа эки кере кёчгендиле. Биринчи ке-
ре 1887 джыл, экинчи кере 1905—1908 джыллада.
Алай а башха джыллада да ууакъ-ууакъ кёче тургъан-
ла болгъандыла.

Къарачайлыланы Турциягъа кёчгенлерини эки сыл-
тауу болгъанды: Биринчиси, джерни кытлыгъы: сю-
рюллюк, чалынныкъ джерле байланы, бийлени, пат-

чахны чиновниклерини кьолунда болгъандыла. Ол себебден чиновникле бла байла, бийле урунган халкны эки кьат унукъдургъандыла. Экинчи сылтау, дин башчыла Турцияны джерине «джандет топракълы джерди, ары кечерге керекди», деб кёб таулуну акъылын терсине бургъандыла. Кечген таулула Турциягъа джетгинчи огъуна джолда кёб кыйынлыкъ сынагъандыла. Къара тенгизде кечгюнчюлени алыб баргъан кемелени батыб кетгенлери болгъанды. Джолда кечгюнчюле, телли ауруу чыгыб, уллу инджилгендиле. Джолда ёлгенлени кемеден тенгизге атхандыла. Тюркге барыб тюшгенден сора да, телли ауруу джугъарыкъды деб сау айдан артыккы кечгюнчюлени кьатларына киши келмей тургъанды. Къарачайлыла, барыб тюшгенлей огъуна, джангылгъанларын ангылаб, сокъурангандыла. Мадар табханла ызларына къачыб келгендиле.

Кечгюнчюлеге «стампулчула» деселе да, ала Стампул шахаргъа тюшмегендиле. Турцияны кьургъакъ, суусуз тюзлерине, бююнню Сириягъа, Ливанга, Иорданиягъа тюшгендиле. Стампулчула «джандет топраккыны» эрши кёрюб, таулагъа таралыб, мында къалгъан адамларына письмола джазгъандыла. Тёбен Тебердиден Стампулгъа кечгенлени юсюнден ол элчи Къуатланы Рамазан дневнигине джазгъанны орус алим Н. Е. Талицкий алыб кесини статъасында басмалагъанды. Анда былай айтылады: «Ол арбазында, кылыч агъачлагъа таяныб, башын ёрге келтюралмай, терен сагъышха кирген эди. Мен аны кьатына баргъанымда, аны бетини тюрленнгенине сейир болдум. Ол эс ташлагъан эди, кёзлери да джыламуку джугъу эдиле. Аны алай кёргенимде, мени кёлюм такъыр болду. Мен анга «не болгъанды» деб сордум. Алай а ол, сёз айталмай, джангыдан джылады. Аны нек джылагъаныны сылтауу белгили эди. Мен кесим да, джыларымы тыялмай, аны кьатындан кетдим. Джарлы къарачайлы! Ол туугъан тауларын, ёмюрю джашаб тургъан элин-джерин, хоншусун-тийресин кёюб кеталмай эди. Алайдан арлакъгъа баргъанлай, мен андан да уллу кыйынлыкъланы кёрдюм. Орам-орамда къарачайлыла хоншуларын, джуууклары ашыра эдиле, кетиб баргъанла да, мында къалгъанла да тюз сабийлеча джылай эдиле. Бизде не уллу кыйынлыкъ болса да, эркишини кёзюнде джыламуку бек аз кёрюрге боллукъду, былайда уа бары да бирден джылай эдиле. Къартла, джашла да джылай эдиле, ке-

тиб баргъанла мында къалгъан джууукъларыны боюндарындан къаты къучакълаб, адамны джюрек тамырлары эритирча джылай эдиле.

Стампулчула ары баргъандан сора, намазлыкъгъа кире: «Аллах, сен бизни ызыбызгъа, Кавказгъа къайтар», — деб тилегендиле. Мында къалгъанлагъа уа: «Энди сиз кесигизни алдатмагъыз, джандет топракъ мында тюлдю, Кавказдады,» — деб джазгъандыла. Былайда малкъар поэт Мечиланы Қазим Мекка шахарда Кебагъа баргъандан сора этген назмуну эсге тюшюрюрге боллукъбуз:

Багдадха, Стампулгъа да бардым,
Мекканы Кеба ташына баш урдум,
Алай къайтханда ташлы джериме,
Анама джангыдан туугъанча болдум.

Турциягъа кѣчген къарачайлыланы бирн, ызына къайтыргъа мадар табмай, хар кюн сайын болджал эте, табылгъына къарай тургъанды. Сора бир кюн ол юй бийчесине: «Бюгюн не боллукъ эсе да, кетейик,» — дегенди. Юй бийчеси анга: «Да, сабыр бол, къапталынгы джуууб, чалманнга джайыб турама,» — дегенди. Эри да, анга: «Қапталым къуругъунчу энтда мында къалай турайыкъ,» — дегенди.

Лайпанланы Махамет, Тюркге барыб, сора андан къачхан хапарларын айта эди: «Тюркде заманыбызда «шо былай, аллах джазыкъсыныб, Кавказгъа бир къайтсакъ, Теберди суугъа бауурланыб бир ичер эдик», деб термиле эдик. Сора, Турциядан къачыб келиб, Теберди аягъына джетгеникде, былай суугъа бауурланыб, ичген да этдик, таулагъа къараб, джылагъан да этдик».

Қарачайлыланы Стампулгъа кѣчгенлеринден «Стампулчула», «Мухаджирле» деб джырла этилгендиле. «Мухаджир» деген сѣз арабча «кѣчгюнчю» деген сѣздю. Мухаджир деб энчи адам атла да бардыла. «Стампулчула» деген джыр Тебердиден кетгенлеге этилгени белгилиди: анда талай кере Теберди, Тебердини джерлери айтыладыла.

Стампулчуланы юсюнден поэтле, джазыучула назмула хапарла джазгъандыла. Сѣз ючюн, Хубийланы Осман назмула, поэма, очеркле джазгъанды. Осман кеси Сирияда, Ливанда, Турцияда уа эки кере болгъанды. Аны «Блей» деген поэмасы Сирияда къарачай элге аталгъанды.

Хубийланы Магомет (методика болушлукъну авторланы бири) «Джуртсуз къалгъанла» деб, Турниягъа кѣчген къарачайлылагъа атаб джыр этгенди. Кѣ-гюнчю-леге джетген къыйынлыкъланы толу кѣргюзтюр мурат-да, ол джырыны биринчи бетде, кѣчюб баргъан адамны аты бла, ол замандагъы стиль бла бусагъатдагъы назму джорукъ бла болмай, халкъ джырланы джорукъгъу бла джазгъанды. Алгъыннгы программа бла бу джыр VII клас-сда, дерсден тышында окъургъа, деб берилген эди. Ол себебден 1972 джыл 7-8 класслагъа биргелей чыкъгъан хрестоматияда да басмаланнганды.

«Неден да багъалы» деген хапарында Лайпанланы Хамид озгъан заманлада Турциягъа кѣчген къарачай-лылагъа джетген къыйынлыкъланы юсюнден джазады. Хапарда айтылгъан бир къауум геройланы прототип-лери да бардыла.

Турцияда, Сирияда, башха къраллада да джаша-гъан къарачайлыла ана тилде газет, китаб окъумай-дыла, ана тилде радио бла сѣз, джыр эшитмейдиле.

Бизни къралда уа къарачайлыла уллу, насыблы, шох юйюрге, бютеу совет халкъла бла бирге коммунист джамагъат ишлейдиле. Алгъын заманда окъуудан, би-лимден, джарыкълыкъдан кенгде къалгъан къарачай-лыланы туудукълары инженерле, устазла, врачла, аг-рономла болуб, кюнден кюннге билимлерин терен эте, къралыбызны ара байлыгъын ёсдюредиле. Тау эллени тюрсюнлери, кимни да кѣзюн къаратырча, тюрлениб, шахар бет алгъандыла. Озгъан заманлада ат джолчу-къла, джаяу джолчукъла болгъан ёзенледе машинала къызыу джюрюйдюле. Ленин къурагъан Коммунист партияны башчылыгъы бла таулула да эм уллу, эм на-сыблы Совет къралны тыйыншлы адамлары болгъан-дыла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Н. Е. Талицкий. «Очерки Карачая». Сборник ма-териалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск 40. Тифлис, 1909. 50-51 бетле.

2. Къарачай халкъ джырла. Москва, 1969. 62-чи бет.

3. Хубийланы Осман. Мурат. Черкесск, 1968. 73-144 бетле.

Бир кѡауум сезлени магъаналары.

Экинди — кюн батар кѣзюден ашхамгъа дери заман. Амгъата аягъы — Огъары Теберди бла Тѣбен Тебердини ортасында тар ѳзенни (кѡулакъны) аты. Кѣпчек — ат джерни адам юсюне олтургъан джастыгъы. Къызыл фес — къызыл фетрден этилген бѣркчюк.

АЛТЫНЧЫ ДЕРС

Дерсни темасы. Лайпанланы Хамид. «Неден да багъалы» (1-чи кесеги)).

Дерсни мураты: Кесгин окъургъа юретиу, динни джашауда зараны.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, карточкала, СССР-ни Конституциясы, 57-чи ст.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Соруула:

Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармысыз? (Устаз юй ишлерине къарайды, сорады, тинтеди, багъа береди.)

II. Джангы дерс.

Авторну эмда хапарны юсюнден устазны ушагъы.

1. Устаз хапарны (биринчи кесеги) ал бетлерини кесгин окъуйду.

Сѣзлюк иш бардырады: экинди, Амгъата аягъы, кѣпчек, къызыл фес, джохар, абрек, кюпсе.

Устаз окъуб бошагъандан сора, сабийлеге хапарын сорады. Сабийле кеслерини сѣзлери бла, ангылагъанларыча, хапарын айтадыла.

2. Сабийлеге кесгин окъутуу.

3. Энчи окъутуу (ичлеринден).

4. Хапарын кесгин айтдыруу, темагъа джууукъ.

III. Энчи иш.

Биринчи кѡауум — китабда соруулагъа толу джууабла береди.

1. Газетчи бла Чомур эм алгъа нени юсюнден сѣлешдиле?

2. Къызыл фесни юсюнден къарт Чомур не хапар айтды?

3. Джарлы таулула тыш къралгъа нѣк кетген эдиле?

Экинчи кѡауум — текст бла ишлейди. Сюйген джерин кесгин окѡуйду, ат атайды, план салады.

Ючюнчю кѡауум — карточка бла ишлейди.

Карточка

1. Ата джуртну юсюнден кѡаллай нарт сѡзле, джыр-ла, назмула билесе?

2. Лайпанланы Хамидден сора кимни, кѡайсы авторну билесе, тыш кѡраллагѡа кетгенлени юсюнден джазгѡан?

3. Тема деб неге айтылады, юлгю келтир.

IV. Юйге иш. I. Кесниг окѡуб, хапарны айтыргѡа.

2. Хар кесегине ат атаб, план салыргѡа.

V. Этилген ишлеге багѡа берну, оюм этиу.

ДЖЕТИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: Лайпанланы Хамид. «Неден да багѡалы» — 2-чи кесеги.

Дерсни мураты: Сабийлени Ата джуртха сюймекликлерин терен этиу, тил байлыкѡларын ѡсдюрюу.

Дерсде окѡуу керекле: иллюстрацияла, грам-пластинка «Ата джуртум», карточкала.

Дерсни барыуу — ушакѡ, суратлау халда.

I. *Соруула:*

1. Газетчи бла Чомур эм алгѡа нени юсюнден сѡлешдиле?

2. Кѡзыл фесни юсюнден кѡарт Чомур не хапар айтды?

3. Джарлы таулуланы бир кѡауумлары тыш кѡраллагѡа нек кетген эдиле?

Орус шохла кѡчгюнчюлеге не айта эдиле?

5. Джашау излей Тюркге кетген джарлыла кѡаллай кѡыйынлыкѡла кѡрдюле?

6. «Башха элде Солтан болгѡандан эсе, кесинги элинге олтан бол», — деб нек айтылады?

7. Чомур бла Шамилни юйдегилери туугѡан, джашагѡан, ѡсген эллерине кѡалай кѡайтдыла?

Устаз толу джууабла излейди, сабийле джетишди-ралмагѡан джерлерин да джетишдиреди.

II. Устазны ушагѡы джангы дерсни юсюнден.

1. Сабийле, бюгюн биз Лайпанланы Хамидни «Не-

ден да багъалы» деген хапарыны экинчи кесегин типте-рикбиз. Аллында айтылганча, XX ёмюрюю аллында, дин къуллукъчулагъа кеслерин алдатыб, бир къауум таулу башха къралгъа кетеди, Тюркге. Анда джашау аламатды, сейирди деб. Кеслерин алдатхандыла.

Ол кёзюуледе властны къолда тутханла, патчахны къуллукъчулары, төречиле, элдеде старшинала, мыр-тазакъла ётюрюк айтыргъа, хыйлалыкъ этерге, улху алыргъа, боюн кючге ёч болгъандыла. Халкъ аны ариу ангылагъанды. Алайлыгъына шагъатлыкъ этген сёзле: «Дуния мал — законну сыгыны»; «Алалгъан алды, алал-магъан къуру къалды»; «Къуру къолгъа къуш къонмаз», д. б.

«Джарлы къайда да джарлыча джашайды, къарыу-лу къарыусузну этин ашайды», — дегенди Мечиланы Казим. Аллайын таулула, барысын кёзлери бла кёрюб, инджилиб, ызларына, Ата джуртларына къайтадыла. Келалмай, анда къалгъанла, бююн, бюгече да тарал-гъанлай турадыла Ата джуртубузгъа.

1. Адамгъа эм багъалы неди, сабийле? Адамны туу-гъан, ёсген, джашагъан джериди, Ата джуртуду. Адам-ны насыбы адамны Ата джуртуду. Ата джуртунг — кёз джарыгъынгды.

2. Джангы дерсни кесгин окъутургъа, хапарын айт-дырыргъа, кеслерини сёзлери бла.

3. Энци окъутуб, сайлагъан джерлерине ат атаргъа, план салыргъа.

III. Классха соруула:

1. Ата джуртларына тансыкъ болгъанла къалай тю-бешдиле?

2. Тау элни юсюнден хапарда не айтылады?

3. Лейла бла тыш къралда къалгъан таулу къызла-ны джашауларын тенгледиргиз.

IV. Юйге иш. 1. Хапарны талай кесекге юлешиб, баш-ла атаргъа.

2. «Ата джурт неден да багъалыды» деген темагъа сочинение джазаргъа.

V. Текст бла ишлеу.

Композиция деб неге айтадыла?

Литература чыгъарманы бютеу бёлюмлерин къураб джарашдырыргъа, аланы бир-бири бла байламлашды-рыргъа композиция дейдиле.

Сёз ючюн, «Неден да багъалыды». Бу хапарны темасыды. Халкъны Ата джуртха сыймеклиги, кыйынлыкда Ата джуртну атмагъаны Ата джурт неден да багъалы болгъанын кёргюзтеди. Ол зат хапарны идея маъанасыды.

Хапарда композиция толуду, таб джарашдырылганды.

Сюжет. Суратлау чыгъармада кёрюнген затланы, бир-бири бла байланыб, бир-бири ызындан ачыкълана, суратланыб келгенине *сюжет* дейдиле.

Сюжетни кесеклери: *экспозиция, чалышыу, тешилиу, кульминация.* Юлгюле келтиирге.

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

Байчораланы Магомет

«Уллу Къарачайда»

Байчораланы Къысханы джашы Магомет 1920 дж. Учкуланда туугъанды. 1926 дж. юйдегилери бла Ючкеннге кёчгендиле.

1941 дж. Байчора улу Харьковдагъы ветеринар институтда окъуй тургъанлай, фашист Германия бизни къралгъа къаршы къазауат ачады. Магомет, кеси разылыгъы бла фронтха кетеди. 1943 дж. ауур джаралы болуб, юйюне къайтады.

Къазауатдан сора, ветеринар врач болуб, зооветтехникумда устаз болуб ишлегенди. 1957-58 джыллада «Ленинни байрагъы» газетни редакциясында эл мюлк белюмюне тамадалыкъ этеди, андан сора 1963 джылгъа дери областны радио комитетинде баш редактор болады. Арт джыллада ветеринар врачлыкъгъа къайтыб, анда ишлейди. Байчора улу 1958 джылдан бери СССР-ни Журналистлерини союзуну элениди.

1957 дж. башлаб Байчораланы Магометни назмулары газетледе, джыйымдыкъ китаблада басмаланыб тебрейдиле. Назмуларында уллу къралыбызны къалайына да терен сыймеклигини юсюнден джазады. Сёз ючюн, «Абхазия», деген назмусуну эки строфасын келтирейик:

Абхазия!
Чыгъама джолгъа,
Сени тангларынга термиле!

Накѣут ийисли
Ашхамларынгы
Алыб кетеме биргеме.

Сау кѣалыгъыз,
Эмчек кѣарнашла!
Кѣайгама юйе, сизге кѣзюм кѣарай!
Емюрюм кѣалыр эди
Мени Тау артында,
Джерни башында болмаса Кѣарачай!

Байчора улу Пушкинни «Евгений Онегин» романындан бир кесегин, Лермонтовну «Поэтни ѳлгени», «Парус», азербайджан поэт Ахундовну «Поэтни ѳлгенине» (Пушкинни юсюнден) деген назмуларын, А. П. Чеховну «Айю» деген хапарын ана тилге кѣчюргенди. Алай болса да, аны атын белгили этген «Уллу Кѣарачайда» деген романды.

Романда айтылгъан затла 1900-1917 джыллада болгъандыла. Анда асламысына сѣз Кѣарачайны эски эллерини юсюнден барады (Кѣарт-Джурт, Хурзук, Учкулан). Кѣобан ѳзенде кѣарачай эллени атларына биргелей алгъын заманлада «Уллу Кѣарачай» дегендиле. Романнга да «Уллу Кѣарачай» деб аны ючюн аталгъанды.

Байчора улу тилге устады. Аны алайлыгъы романда ачыкъ танылады. Анда бусагъатда унутула баргъан сѣзле бла адетленн юсюнден айтылады.

ЛИТЕРАТУРА

Ана тилде китаблары

1. Уллу Кѣарачайда (роман). Черкесск, 1967.
2. Сѣлеш... мени бла сѣлеш (назмула). Черкесск, 1981.

Орус тилде

Костер в горах (назмула). Ставрополь, 1973

Ана тилде джыйым китаблада

1. Биринчи атламла (Байчора улуну «Гурушха» деген назмусу басмаланганды). Черкесск, 1958.

2. Джарыкъ джолда. (Байчора улуну онбир назмусу басмаланнганды). Черкесск, 1960.

3. Алгъа. (Байчора улуну «Джылысууну этеклеринде», «Архыз Башында» деген очерклери басмаланнгандыла.) Черкесск, 1961.

4. Шохлукъ. (Байчора улуну «Сюймеклик назмула» деген назмусу басмаланнганды.) Черкесск, 1962.

5. Тынгысыз джюрекле. (Бу китабда Байчораланы Магометни беш назмусу басмаланнганды.) Черкесск, 1979.

Орус тилде джыйым китабла

1. Горный поток. (Байчора улуну А. Яльмаров кёчюрюб «Ласточка» деген назмусу берилгенди.) Черкесск, 1958.

2. Ясные дали. (Байчора улуну А. Яльмаров кёчюрюб «Имя любимой» деген назмусу басмаланнганды.) Черкесск, 1959.

3. Зори Кубани. (Байчора улуну Я. Яльмаров кёчюрюб, «Героине», «Зеленой стеною поднялись леса» деген назмулары басмаланнгандыла.) Черкесск, 1961.

4. Свет дружбы. (Байчора улуну төрт назмусу басмаланнганды.) Черкесск, 1963.

Байчораланы Магометни творчествосуну юсюнден Софья Акачиева. Карачаевский роман. (Становление и развитие жанра.) Черкесск, 1980.

СЕГИЗИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. Байчорланы Магомет. «Уллу Къарачайда».

Дерсни мураты. Къарачайны тау эллеринде класс кюрешни башлануу; сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, карточкала, иллюстрацияла.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

1. Юй ишни тинтиу.

Юйде джазылгъан сочинениелени джыйыу, 1-2 иги сочинениени кесгин окъуб, багъа берирге боллукъду. Теманы толу ачыкълагъанмыды, эпиграфны таб джа-

рашдыргъанмыды, не къошаргъа, къоратыргъа боллукъду, деб къараргъа.

II. Джангы дерс. «Уллу Къарачайда». Бу дерсде устаз Къарачайны тау эллеринде класс кюрешни юсюнден, таулада азатлыкъ ючюн кюрешни, ол кюрешге къатышханланы, Россияны алчы адамларыны болушлукъларыны юсюнден ушакъ барады. Уллу орус халкъ таулу къарачайлылагъа огъурлу хоншу болуб, эркинлик ючюн кюреширге, окъууну, билимни, культураны ёсдюрюрге юлгю болады, болушады. Къарачай халкъ баш эркинликни, тенгликни, миллетлени арасында шохлукъну орус халкъны кючюнден табханын ачыкълайды устаз.

Талай нарт сёз келтирирге боллукъду: «Орус зорлукъгъа тёзmez»; «Орусну сезю ачыкъды»; «Джууукъду деб, орус терсни джакъламаз», д. а. к.

1. Байчораланы Магометни джашау джолуну юсюнден ушакъ.

Сёзлюк иш: *тейри джарыкъ, мерекеб, къыбла, ала кийиз, зыка, гылын къуш, джесир, гимикдирди, къылыч, некахсыз, аферим, гыланч.*

3. Устаз кесгин окъуйду (сабийлени китаблары ачыкъдыла).

4. Хар окъулгъан кесегин тинтеди, сюзеди.

а) сабийлеге да окъутады;

б) хапарын айтадыла.

III. Соруула бла ишлеу (текстни окъуб, хапарын айтхандан сора).

1. Сулемен къаллай революцион иш джюрютеди?

2. Абдул анга нек келген эди, ала не ушакъ этдиле, кимлени джашауларыны юсюнден этдиле ушакъ?

3. «Онглагъаннга хапар сорма?» — деб, не хапар айтды Абдул?

4. Киров бла Сулемен нени юсюнден сёлешдиле, Сулемен анга не хапарла айтды, Киров аны неге юретди?

5. Тынгысыз нек болду Киров?

6. Киров бла сёлешген заманда Сулемен не сагъыш эте эди?

7. Бизни районда, областда кимлени билесиз революцион ишлени джюрютген?

IV. Юйге иш. 1. Кесгин окъуб, джарашдырыб хапарын айта билирге. 2. «Киров бла тюбешиу» деген темагъа план салыргъа, планнга кёре хапарын айтыргъа.

V. Текст бла ишлеу.

Биринчи кѣауум — суйген джерин окѣуб, хапарын айтады.

Экинчи кѣауум — бу хапар юзюкде айтылган нарт сѣзлени джазыб, магъаналарын ачыкѣлайды. «Кѣонакѣ кѣойдан джууаш»; «Онгмагъаннга хапар сор-м», д. а. к.)

Ючюнчю кѣауум — Кировну сѣзлерин табыб, аланы ачыкѣлайды.

VI. Этилген ишледен оюм алыу.

Боташланы Исса

(Малкѣар литературадан)

Таулада танг джарыйды

Боташланы Джарахматны джашы Исса 1925 дж. Кѣнделен элде туугъанды. Москвада М. Горький атлы литература институтну бошагъанды. 1958 дж. КПСС-ни члениди. Джазыучулары союзуна члениди. Джазыб 1954 дж. башлагъанды. Биринчи назму китабы «Джю-регимден джырлайма» — 1957 дж. басмаланнганды. Исса назмула, поэмала, пьесала джазады. Талай поэзия китабы бла пьеса китабы чыкѣгъандыла. «Таулада танг джарыйды», «Танг аласында», «Солтанны кѣадары», «Абрек», «Кѣушла мийикни суюдиле» деген пьесаланы джазгъанды. Боташ улуну «Той Кѣнделенде боллукѣду» деген пьесасы орус тилге кѣчюрюлюб, уллу кѣралыбызны талай театрында салыннганды.

Малкѣарда Совет властны салыр ючюн кюрешин юсюнден биринчи пьесаны Боташланы Исса джазгъанды. Бу пьеса бла салыннган спектакльны малкѣар театры артистлери бютеу кѣарачай элдеде кѣргюзтгендиле. Иссаны «Танг аласында» деген чыгъармасы «Таулада танг джарыйды» деген пьесаны темасына джазылган экинчи пьесады.

Боташ улуну талай назмусу макѣам салыныб, джыр болуб джырланады, Боташ улу халкѣны джашаууна, аны фольклоруна уллу эс бѣледи. Биринчи чыкѣгъан «Джюрегимден джырлайма» деген назму китабында «Мыдах джаш» деген поэманы басмалагъанды. Тема халкѣ таурухланы сюжетлери бла джазылгъанды.

«Экинчи тюбешну» деген китабында басмаланган «Кулистан» деген поэманы автор Уллу Ата джурт кьазауатны заманында фашистлеге кьаршчы уруш этген таулу тиширыулагъа атайды. «Таула сакълайдыла» деген поэма кеси бир китаб болуб чыкъгъанды. Ол бютеу бизни фашистледен кьоруулагъан таулу джашлагъа аталгъанды.

Къайсы бир чыгъармасында да поэт миллетлени кьарнаш шохлугъуна, Совет джуртубузгъа терен суймекликге, халал урунуугъа уллу эс бёлгенлей турады. Аны пьесаларыны асламысында совет адамланы бююннгю джашаулары суратланады.

Драматургияда уллу джеттишимлери ючюн Боташланы Иссагъа «Къабарты-Малкьарны искусствосуну сыйлы кьуллукъчусу» деген ат аталгъанды.

«Таулада танг джарыйды» деген пьесада 1918 дж. Малкьарда Совет властны салыр ючюн баргъан кюрешни юсюнден айтылады. Аны сюзерни аллы бла устаз Къарачайда ол кёзюню юсюнден Батчаланы Абдул-Керимни «Ахмат-батыр» деген пьесасыны хапарын айтыргъа керекди. Андан сора бу драмадан дерс берген заманда къарачай литературада драматургияны ёсюм джолундан кьысха хапар айтыргъа тыйыншлыды.

* * *

Ана тилде драма чыгъармала 20-чы джылланы аякъ сюреминде джазыла тебregenдиле.

1926 дж. Гебенланы Гемма «Къарангылыкъ» деген пьесаны джазгъанды.

1927 дж. Тёбен Тебердиде (городокда) Къартджуртдан келиб ишлей тургъан Боташланы Абидат, Октябрь революцияны онджыллыгъына атаб, кеси джазгъан «Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу» деген пьесасын салгъанды. Пьеса 1931 дж. Нарсанада басмаланганды.

1929 дж. Кьоркъмазланы А. джазгъан «Къызыл Аскерни тамадасы кадетледе пленде» деген пьеса ол джыл огъуна Нарсанада басмаланганды. 1929 дж. Борлакъланы Магомет джазгъан «Насыбсыз къарачайлы кьыз» деген пьеса Нарсанада басмаланганды. Эбзеланы Шахарбий 1931 дж. «Огъурлу» деген белгили комедиясын джазгъанды, басмаланганы уа 1937 дж. болгъанды.

1933 дж. Батчаланы Абдул-Керим «Ахмат-Батыр» деген пьесасын джазгъанды. Байрамукъланы Халимат «Эки джюрек деген пьесасын 1939 дж. джазгъанды.

Уллу болмасала да, 30-чу джыллада дагъыда талай пьеса джазылгъанды. 1957 дж. бери Байрамукъланы Халимат, Батчаланы Мусса, Апчаланы Билял, Биджиланы Борис, Байчораланы Зоя, дагъыда башхала талай пьеса джазгъандыла. Къарачай-малкъар тилде джазылгъан пьесаланы юсюнден Борлакъланы Борисни 1975 дж. Черкесскеде чыкыгъан. «Карачаево-балкарская довоенная драматургия» деген китабында окъургъа боллукъду.

ЛИТЕРАТУРА

Боташланы Иссаны ана тилде китаблары

1. Джюрегимден джырлайма. Фрунзе, 1957.
2. Экинчи тюбешпу. Нальчик, 1961.
3. Таула сакълайдыла. Нальчик, 1968.
4. Пьесала. Нальчик, 1972.

Джыйым китаблада

1. Къарындашны сёзю. Нальчик, 1957.
2. Шуёхлукъ, № 1. Нальчик, 1958.
3. Репертуар джыйымдыгъы. Нальчик, 1959.
4. Малкъар поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959.
5. Шуёхлукъ, № 3. Нальчик, 1972.
6. Шуёхлукъ, № 3. Нальчик, 1975.
7. Шуёхлукъ, № 3. Нальчик, 1977.
8. Шуёхлукъ, № 3. Нальчик, 1980.
9. Шуёхлукъ, № 4. Нальчик, 1980.

ОНБИРИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. Боташланы Исса. «Таулада танг джарыйды».

Дерсни мураты. Пьесаны иннет магъанасын айыртуу, таулуланы эркинлик ючюн джигит кюрешиулерин суратлау.

Дерсде окъуу керекле: альбомла, авторну сураты.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Соруула:

1. Байчораланы Магометни «Уллу Къарачайда» деген китабын ким окъугъанды? (Устаз бу китабны юсюнден сабийлени окъургъа учундургъан талай сез айтады.)

2. «Уллу Къарачайда» деген хапарны юзюгюн джарашдырыб ким айтыр? (2-3 сабийге сорады.)

3. «Киров бла тюбешу» деген темагъа джазгъан планын ким окъур?

4. Бу хапаргъа ушагъан къаллай хапарла окъугъансыз? (Юй ишни бу халда бегитирге боллукъду.)

II. Жангы дерс.

1. Устазны ушагъы (авторну, пьесаны юсюнден).

а) пьесаны иннет магъанасы.

б) пьесаны тил байлыгъы.

в) граждан къазауатны тулпарларыны сыфатлары.

г) байланы сыфатлары.

2. Бетледе кесгин окъуу (иги окъугъан сабийлеге окъутуу).

3. Сёзлюк иш. (Хаджосну сёзлери.)

Бу пьесаны ойнаргъа сабийлени хазырларгъа боллукъду устаз, алагъа энчи иш берирге керекди.

III. Юйге иш. 1. Пьесаны иннет магъанасы неди?

2. Бетледе ойнаргъа.

IV. Бегитиу.

1. Авторну биографиясын къайтарыу.

2. Драма деб неге айтылады?

3. Пьесаны хапар халда джазылгъан жанрдан башхалыгъы.

4. Драмада не затланы айгъакъларгъа боллукъду?

5. Бу пьесада кимлени бек джаратасыз?

Хар ким, кеси сайлагъан адамланы рольларын алыб, ойнаргъа боллукъдула, устазны болушлугъу бла.

V. Тил ёсдюрюу.

Дерсни бу кесегинде устаз талай назму, нарт сёз, джыр окъургъа, сабийле кеслери билген назмуланы, хапарланы, джырланы сорургъа боллукъду.

VI. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Байрамукъланы Халимат

«Къара чепкен»

Байрамукъланы Халиматны чыгъармалары тюрлю-тюрлю класслада окъуладыла. VII классда аны «Къара чепкен» деген чыгъармасын окъургъа 2 сагъат бериледи. Чыгъарманы магъанасы бек теренди: анда халкъгъа эм бек заран берген затны юсюнден мийик дараджалы халда джазылгъанды.

Эски-чирик адетлеге къаршчылыкъ совет къарачай литератураны биргесине джаратылгъанды.

Белгили къарачай джазыучулада эски-чирик адетлеге къаршчы джазмагъан джокъду. Байрамукъланы Халиматны творствосунда бизни бююнню джашауубузгъа заран берген адетге сёгюм салгъан талай чыгъарма барды. Сёз ючюн, «Ичгичини кюню», «Сют машинада», «Бизни келин», «Айт», дагъыда башхала.

«Айт» деген назмуда Халимат юй бийчелерин тыйышлысыча тута билмеген эркишилеге айыб этеди. Юй бийчесини джашауу иги болур ючюн, джукъ этмегенлей, тарыкъгъан эркишилени хыртха урады. Назмудан бир строфасын келтирейик:

Джашауун къатышдырыб, тарыгъучу, бил!
Ол терслигин биреуге атыучуду, бил!
Акылы адам ёмюрде тарыкъмайды, бил!
Терсдигин ол кесинде таба баледи, бил!

«Къара чепкен» Халиматны белгили чыгъармаларыны бириди, ол пьеса халда джазылыб эл клублада спектакль болуб да салыннганды. Хапар композиция джаны бла таб джазылгъанды. Джангы келин баш чепкенин къайын къызына берген адет болгъанды деб, андан башламайды автор. Ол баш чепкен амалтын кёб келин джюрек ауруу табханды демейди. Алай а аллындан эки айтымны окъугъанлай огъуна, сёз къыйынлыкъны юсюнден барлыгъы ангылашыныб къалады. «Чепкен къара болмагъан эсе да, билмейме... Мен билген заманда уа къара эди. Джыламукъ тамгъала болурла, юсюнде да бир тамгъала кёрюнедиле.»

Ол чепкен кимден къалгъанды, кимге къалгъанды, нек къалгъанды — биз аны алкъын билмейбиз. Ала барысы хапарда айтыллыкъдыла, алай а чепкен алкъын кюбюрде тургъанлай да, адамлагъа къыйынлыкъ салыб турады. Кюбюрню ичинде тюрлю-тюрлю чепкенле бар-

дыла, ала барысы рахат джатадыла. «Бу чепкен а... къара джыланча, кюбюрню эм сыйлы джеринде чулгъаныб, бир кёзюулеге дери уу тилин джашырыб джатады. Кюбюрню ичинде хапчюк бары керилирге андан къоркъгъанча, джоппу болуб, бир мюйюшге кысыдырылгъанды».

«Къара чепкени» эрши кёрюрча джазгъандан сора да, «хар юйде быллай чепкен барды. Аллай чепкенниг болмай бир сынагъа эдинг, кёрюр эдинг кюпюпгю»... деб джазады автор.

Бу сёзлени окъугъандан сора бютеу халкъгъа кыйынлыкъ салыб тургъан не затды, деб хар адам кесине сорлукъду. Алай а ол къара чепкен бир къауумланы джашауларында бек багъалы эмда магъаналы затды. 12 джыл болгъан Фатиманы анасы Минат кюбюрде хапчюгюне, хапчюкню ичинде къара чепкенге кёл басады, къууанады. Ала барысы Фатиманыкъыладыла, Фатима, заманы джетиб эрге барса, ала Фатимагъа насыб келтирликдиле, Фатиманы насыбы алагъа кёре боллукъду, деб Минат алай сагъыш этеди. Минатча сагъыш этген анала уа кёб юйдегиде дегенча болгъандыла.

Минат ол къара чепкенни аллай бир нек багъалатханын Фатимачыкъ ангылаялмайды. Къара чепкенни кишиге игилик этмегенин Минат кеси да биледи, алай а ол эски-чирик адетден бош болалмайды, ол адет анга джашауда эм амалсыз затча кёрюнеди. Къара чепкенни кыйынлыкъын, аны амалтын джангы келин болуб тургъан Салиматны юйю чачылыб, ёмюрлюкге джарлы, джазыкъ болуб къалгъанын Фатимагъа Минат кеси айтады.

Салиматха джетген кыйынлыкъланы эшиттенден сора Фатима къара чепкенни къоратыр акъылгъа киреди. Алай а ол аны джыртаргъа неда печге атыб кюйдюрюрге излемейди, алай этиб къойгъанны ол азгъа санайды, анга кёл кенгдирирге керекди, ол аны арбазда кенг джерде кюйдюрюб, аны джаныб таусулуб баргъанына къууаныб къараргъа излейди. Къара чепкен кюйгенинде, элде бютеу юйлеге рахатлыкъ келгенча болады. Ол огъай, къара чепкенни кюйгенине кюбюрде хапчюкле да къууанадыла.

Бу чыгъармадан дерс берген заманда бернени, къалынны заранларыны юсюнден устаз кеси хапар айтыргъа керекди. Бир къауум юйдегиледе келинни болумуна, адамлыкъына, билминне, намысына кёре багъа бермей,

аны бернесине кёре багъа бергенле да бардыла. Бир тюзюююн ёсюб келген къыз бернеми джаратырыкъмыдыла эке, огъесе аз берне амалтын аякъ орунсуз боллукъмамы, деб нек сагъыш этиб турургъа керекди? Бернесини тышында да джангы келин баш чепкени бла баш джаулугъун къайын къызына берирге керекди, деб даучу болуб тургъан юдегиле бардыла.

Бу темадан дерс бере, устаз эски-чирик адетлени, къара чепкен кюйгенча, тамыры бла кюйдюрюге керек болгъанын толу ангылатыргъа керекди.

Хапарда нарт сёзлени, сёзтутушланы, бир къауум сёзлени магъаналарын устаз айырыб айтыргъа тыйыншылыды. Сёз ючюн, «Къызым, айтама, келиним, эшит», «Джыйылгъан халкъ суу къуярыкъ болду».

«Къара чепкенни унку ийиси» — эски кийим хауа джюрюмеген джерде кёб турса, аны ийисине айтадыла алай. Агъач ичинден чириб, умур, букъу болуб тебресе, унку болгъанды дейдиле.

«Тютюню тауусулургъа джетгенди» — къарыуу толу суу бла тауусулургъа джетгенди деген магъанада.

«Чепкенни мугут ийисден» — чепкен кюбюрге кёб тургъандан морт ийис этгенине айтылады.

«Агъач тапчан» — тапчан диваннга ушаш болады, къуру агъачдан этиледи, Тапчанны юсюне асламысына кийиз джайыб, джумушакъ зат салыб олтурадыла.

«Маркизет», «кашемир»; «чесуча» — къумачланы атларыдыла.

ОНБЕШИНЧИ ДЕРС.

Дерсни темасы. Байрамукъланы Халимат. «Къара чепкен».

Дерсни мураты. Эски, чирик адетлени бюгюнню джарыкъ, насыб джашауда заранын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбом авторгъа аталыб, альбом «Иги адетлеге — кенг джол».

Дерсни барыуу — ушакъ, кёргюзтме халда.

I. Юй ишни тинтеди, къарайды устаз.

Юйге берилген дерсден сорлугъу, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

Талай соруу сорады.

Устаз. Пьесаны ойнаргъа иги хазырланыгъыз, ойнаган этерикбиз клубда. (Литератураны кружогунда устаз хазырларгъа керекди, сабийле ойнарча.)

II. Жангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторну, жангы дерсни юсюнден.

2. Устаз талай зат окъуйду альбомдан «Осал адетлеге.— сёгюм», «Ашхы адетлеге — кенг джол»).

Устаз. Бурун байла, бир-бирине махтаныб, джарлы халкъны кыйнаргъа, пийлыкъдырыргъа, сындырыргъа излеб чыгъаргъан адетле бюгюн бу насыблы, хурметли джашаугъа неге керекдиле! Бу алапат, сейирлик джашауда ол эски, джараусуз адетлени джюрюгенлери, байлыкъгъа кызындырыб, адамны сыйын тюшюреди. Эски, чирик адетлени, джашауда заран салгъан, чырмау болгъан затланы джашаудан тас этерге керекди. Кёресиз, къаллай кыйынлыкъда джетгенди бизге бу джашау. Боташланы Иссаны пьесасы да тюшюндюреди талай затха. Ма, Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен» деген хапарында бу чирик адетлани зараны, пионер кызычыккыны ол адетлеге къаршчылыгъы. (Бу халда бардырыргъа боллукъду устаз ушаккыны.)

3. Кесгин окъуу, сёзлюк иш бардыруу.

4. Сабийлеге кесгин окъутуу (2-3 с.)

5. Окъулгъанны тинтиу, сюзюу.

III. Текст бла ишлеу.

1. Эски, чирик адетлени кёргюзтген тизгинлени табаргъа.

2. Пионер кызычыккыны сёзлерин табаргъа.

3. Анасы бла кызыны ушагъын кесгин окъургъа.

4. Бу хапарда айтылгъан нарт сёзлени маъаналарын ачыкъларгъа.

IV. Юйге иш. Окъуу, тинтиу, оюм чыгъаруу.

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

Борлакъланы Тохтар

«Ленинчи комсомол». «Москва».

Джетинчи классда Борлакъланы Тохтарны эки назмусу окъулады: «Ленинчи комсомол», «Москва». «Ленинчи комсомол» азбар этерге да бериледи. Экисин окъургъа 1 сагъат бёлунеди.

«Ленинчи комсомол» деген назмуну юсюнден дерс берген заманда комсомолну туугъанында, граждан къазауатны заманында биринчи комсомолчуланы джигитликлеринден, 30-чу джыллада комсомолчуланы джаныгы шахарла, ГЭС-ле, заводла, фабрикала ишлегенлеринден, Уллу Ата джурт къазауатны заманында этген джигитликлеринден, бизни областда биринчи комсомолчуланы юсюнден кысха хапар айтыргъа керекди. Элде, шахарда ол комсомолчуладан джашагъан бар эсе, аланы школгъа чакъырыб, сый берирге, хапар айтдырыргъа тыйыншлыды. Андан сора къарачай поэзияда комсомолну юсюнден кимле не джазгъанларындан кысха хапар айтыргъа боллукъду.

Борлакъланы Тохтар «Ленинчи комсомол» деген назмуда кесиини юсю бла бютеу комсомолчуланы, бютеу Совет къралны, джер джюзюнде терслик бла тюзлюкню, социализмни джарыкъ джолуну, капитализмни къара иннетини юсюнден джазады. Комсомолчула махтаулу ишлегенлери, ала кеслерин насыблыгъа санагъанлары, тюзлюк, тенглик ючюн кюрешге хазыр болгъанлары назмуну биринчи строфасында огъуна белгили болады:

Мен ышарама, къууанама,
Джашлыкъгъа къаш кериб, джарыкъма.
Джаш тѳлюню джарыкъ атындан
Комсомол джюрекден джырларыкъма.

Авторну джюрегини джарыкълыгъын, ленинчи комсомол халкъ ючюн, халкъгъа насыб келтирир ючюн къралгъанын, халкъны насыбы ючюн кюрешиюню комсомолчула кеслерини энчи насыбларына санагъанларын билдиреди. Комсомолчула кеслерини насыбларын халкъны насыбында кѳредиле.

Халкъны къанын ичиб тургъан капиталистлени автор джерде джыландан да эрши кѳреди. Кеч-эртде болса да капитализмни тамыры къруруна поэт ышанады, алай а ол кеси аллына кърумадын да биледи.

Бютеу совет халкълагъа тенглик, эркинлик, насыб келтирген Коммунист партия болгъанын автор толу биледи. Ол себебден назмуну аягъын былай бошайды:

Класс кюрешде бизни ѳсдюрген,
Алтын джашлыкъны бизге берген,
Барыбыз сюйген партия джашасын!

«Москва» деген назмуну окъугъан заманда москваны къуралгъаныны юсюнден, ол Россияны ара шахары къачан болгъаныны юсюнден устаз хапар айтыргъа керекди. Андан сора патчах Москвадан Петербургга къачан кѣчгенини юсюнден, Совет правительство Ленинни башчылыгъы бла Ленинграддан Москвагъа къачан кѣчгенини юсюнден кысха хапар билдирирге тыйыншлыды.

Москва бизни суйген Ата джуртубузну эм багъалы шахарыды, къралыбызгъа этилген оноула бютеу Москвада этиледиле, джер юсюнде кесн кыйыны бла джашагъанла, тенгликни, тюзлюкню суйгенле Москваны бек багъалы кѣредиле, Москвагъа ышанадыла. Москвада этилген оноуланы бютеу джерни юсюне магъанасы уллуду. Устаз ол затланы толугъа ангылатыргъа керекди.

Москвагъа суймекликни Тохтар халкъда айтыла келген сыйлы затла бла тенгешдириб джазады. Сѣз ююн, къууанчада бал аякъны алыб алгъыш этгенде, Москвагъа алыб келген джюрек саламын поэт алгъышлада къолгъа алынуучу бал аякъ бла тенгешдиреди.

Бал аякъча суймекликни себгенме
Бююн сеннге келтирген саламыма.

Ата джуртха терен суймекликни, бютеу совет халкъгъа суймекликни автор бек таб айтханды. Адам эм бек суйген сѣзюн айтса, аны ауузу бал татыу этеди, деб халкъда алай айтадыла. «Джуртум десем, ауузум бал татады», деб автор алай джазады. Москваны артыкъ багъалы болгъаны — Ленинни Мавзолейи анда болгъаны ююн, Ата джуртну джюреги Москва болгъаны ююн. Алай багъалы кѣрген Ата джурту ююн, керек болса, поэт джанын берирге да хазырды. Герман фашизм бизни къралгъа от ачыб келген кюн Борлакъланы Тохтар къаламын сюнгюге ауушдургъанды, суйген къралын джауладан сакълай, джигитча ѳлгенди. Поэт джаугъа къаршчы назмула джазгъаны бла къалмай, джаугъа къаршчы кеси да чыкъса, аны сѣзюню магъанасы эки къат ѳседи.

Назмуда совет халкъла бир юйюрдеча, бир иннетде джашагъанлары уллу Ата джуртну хар къалайы да анга кесини туугъан элича багъалы болгъаны айтылады. Туугъан элини топрагъы, Москваны топрагъы, бютеу къралыбызны топрагъы анга бирча багъалыдыла.

Назмуда тенгleshдириуле, метафорала, эпитетле кёбдюле. Сёз ючюн: «бал аякъча», «тенгизде балыкъ джюзгенча», «айны сют тенгизинде», «адамладан — инсан чоллакъладан, «акъджал тютюн», «билезикча», «къурч кеме», «кюмюш шоркъаланы», «къызыл кюнде билезикле ийириб», «Ата джуртуму кюн джюреги Москва», «бал таракълача».

Назмуда бир къауум тизгинлени магъаналарын къалай ангыларгъа керек болгъанына къарайыкъ.

Джюзедн Кремль, балыкъча,
Айны сют тенгизинде.

Чууакъ кече, кёк да кём-кёк, джулдузла да уллу джарыкъ кёрюннгенча болуб, айны да толгъан кёзюю болса, «айны акъ толгъан кечесинде» деб айтыучандыла. «Айны сют тенгизи» деб да аллай кечеге айтылады. Кечени ол кёзюуден ариу заманы болмайды.

«Къызыл площадь чепкен согъады». Орамда адам бек кёб болса, «чепкен сокъгъанча» дейдиле. Алгъын заманлада къарачайлыла (башха миллетле да) кеслери чепкен сокъгъандыла — къумач этгендиле. Ала къумачны джюню халысындан этгендиле. Халыла чепкен агъачны бир къыйырындан бир къыйырына тартыладыла. Орамда да адамла алай тизилибдиле деген магъанадады.

«Адамладан — инсан чоллакъладан». Чепкен сокъгъан заманда чоллакъ баш халысы бла тюр халысыны орталары бла тохтаусуз джюрютюлюб турады. Москвада адамла да тохтаусуз алай джюрюйдюле деген магъанадады.

«Ай тнеди алтын сапынкаланы». Алгъын заманда сапынкаланы тиширыула, омакълыкъгъа чепкенлерине тикгендиле. Сапынка кюмюшден неда суюкден этилген гитче ариу тегерек туймелеге ушаш болгъанды.

«Бал татады». Бал татыу этеди деген магъанада.

ОНТОГЪУЗУНЧУ ДЕРС

Дерсни темасы. Борлакъланы Тохтар. «Ленинчи комсомол», «Москва».

Дерсни мураты. Ленинчи комсомолну халкъны насыбы, эркинлиги ючюн, джетген кюнде артха турмай, буоукъмай, таукел кюрешгенин, ётгюрлюгюн, джаугъа

кършчылыгъын, Коммунист партияны иши ючюн кю-
решге хазырлыгъын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбом
(авторгъа аталыб), карточкала, суратла.

Дерсни барыуу — ушакъ, суратлау халда.

I. Юй ишге къарау.

1. Юйге берилген дерсден сорлугъу, ангыламагъаны
болгъан бармысыз?

2. Байрамукъланы Башчыны кызы Халиматны
джашау джолуну, творчествосуну юсюнден не билесиз?

3. Къаллай парт сёзле, статьяла (газетледен) окъу-
гъансыз эски, чирик адетлени юсюнден?

4. Джашаугъа заран, чырмаау болгъан затланы
юсюнден не аътыргъа боллукъду?

5. Пионер кызчыкыны джакъларгъа боллукъмуду?
Нек?

6. Сиз къалай этерик эдигиз, аны орнунда болса-
гъыз?

7. Къалай къоратыргъа боллукъду заранлы адетле-
ни?

8. Юйде, ата-анала къалай къарайдыла бу ишге?
(Литература кружокда анкетала этерге да боллукъду
бу темагъа: «Осал адетлеге — сёгюм».)

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы (авторну, джангы дерсни юсюн-
ден).

Ленинчи комсомолну Ата джурт ючюн, партияны
оюлмазлыкъ иши ючюн, насыб, эркинлик ючюн кюре-
шини юсюнден. Бююнню, ленинчи комсомолну, къа-
джыкъмай, мырдылы тюзлени, къалын чегетлени джы-
рыб баргъан, темир джолла салгъан, шахарла ишлеген
БАМ-чыланы юсюнден кёб зат айтыргъа боллукъду.
Ленинчи комсомол джетмеген, аны къолу тиймеген зат
джокъду. Джаш тёлү артха турмай, буюкъмай, таукел
кюрешеди.

2. Сезлюк иш: *къаш кериб, джырлагъан чакъда,
джюрек, къылларым, тузакъ, ётгюр, сослан къая.*

3. Устаз кесгин окъуйду (сабийлени китаблары джа-
былыбды).

Эки-юч сабийге кесгин окъутуу.

а) Хар кесекчигин тинтедиле (сабийле китабла-
ны ачадыла).

б) Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Биз туугъанбыз джаниган отну
Мыдыхында, джаниганында,
Тюшмез Совет джурт, тюшмез эркин халкъ,
Энди къайтыб капитализмни тузагына.

* * *

Ленинни сёзю бизни ётгюрлейди,
Партияны сёзю бизни джитилейди,
Тамырын кюйдюрюрге джылан уяны.

(Назмуну бу халда тинтерге боллукъду.)

4. Кеслерини сёзлери бла хапарын айтдыруу.

Комсомолну юсюнден джазылгъан къаллай назмула,
хапарла, джырла, нарт сёзле бидесиз? (Сабийле талай
затны эсге тюшюрюрге боллукъдула.)

«Москва»

1. Устаз кесгин окъуйду, хар кесегин тинтеди, сёз-
люк иш бардыра.

2. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Ана джуртну кюн джюреги Москва,
Сендеди эркинликин чырагы,
Сени бла бирди туугъан элими,
Бал таракъча, татлы топрагы.

* * *

Анамы сютю, джуртуму топрагы,
Къатышады мени къаныма,
Керек кюнде болсун къурманлыкъ
Мени джаным Совет къралыма.

3. Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

III. Текст бла ишлеу.

1. Сайлагъан кесеклерин азбар этедиле.

2. Тенглешдириулени табыб, тетрадлада джазады-
ла. (От кюрек, джыланланы, балыкъ, илячинбиз, алтын
кюн, шыблача, къурч къушла, билезикча, алтын сапын-
каланы, д. а. к.)

3. Соруулагъа толу джууабла хазырлау.

Ленинчи комсомолну джигит джолу къалай сурат-
ланады?

Совет джуртну хорланмазлыкъ кючюн поэт не бла
тенглешдиреди?

Джаш тёлуге алтын джашлыкъны ким бергенди?

Комсомолчуну кѣуанч кѣлюн кѣаллай сѣзле бла билдиреди?

Совет джуртну узакъ эллери бла ара шахарны байламы кѣалайды?

Поэт Москваны сюйгенни назмуда кѣайсы сѣзледен билирге боллукъду?

IV. Юйге иш. 1. Назмуланы бирини азбар этерге. 2. «Москва» деген назмуда метафораланы, тенглешдириуленни, эпитетлени табаргъа.

V. Энци иш.

Биринчи кѣауум — текстде тилни суратлау мадарларын табыб джазады (белгилеуле, тенглешдириуле, бетлеуле).

Экинчи кѣауум — назмуну азбар этеди, кѣаууна кѣре.

Ючюнчю кѣауум — китабда соруулагъа толу джууабла хазырлайды.

VI. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

Байкѣуллены Абдул-Керим

«Сенсе кюнюм». «Урунганни джюрегисе».

Байкѣуллены Абдул-Керимни поэзиясы бла сохтала VI классда шагърей боладыла. Джетинчи классда окъургъа «Сенсе кюнюм», «Урунганни джюрегисе» деген назмулары берилгендиле. «Сенсе кюнюм» деген назмуну азбар этерге буюрулгъанды. Кеслери окъургъа деб да «Унутмазма», «Джол» деген назмулары кѣргюзюлгендиле. VII классда Байкѣул улуну назмуларын окъургъа бир сагъат бериледи.

Поэтни назмуларындан дерс берген заманда, хар тизгинине дегенча, сагъыш этерге керекди. «Сенсе кюнюм» деб поэт Ленинге айтады. Назмуну окъусанг, алай нек айтылгъанын ангылайса.

Тот бугъоуну зор тамырын кюйдюрген,
Джерибизге джарыкъ кийим кийдирген,
Хар миллетге бирча кесин сюйдюрген,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз.

Бу тѣрт тизленни хар бирини юсюнден хапар айтыргъа боллукъду. Эски заманда кеси кѣыйыны бла джашаргъа кюрешгенле кюн кѣрмегенни орнунда кечинмек

этгендиле. Ала мутхуз джашауларын бугъоуда тургъан-
нга тенг этгендиле. Ол бугъоуланы кюйдюрген а Ленин-
ди, Ленинни ишиди. Таула не ариу болсала да, джаша-
улары мутхуз болгъан таулула таулары ариулукъларын
кёрмегендиле. Ленинни башчылыгъы бла аланы джа-
шаулары башха тюрлю болгъанында, таулагъа кюн
Москвадан тийгенинде, таула алгъындан ариу, сейирлик
кёрюнгендиле. Адамны джюреги мыдахлыкъдан, мугур-
лукъдан толуб турса, ол таулары ариулукъларын кёрал-
лыкъ да, ангылаяллыкъ да тюлдю. Ленин а бютеу халкъ-
лагъа бирча джарагъанды, бизни уллу къралда джюзден
артыкъ миллет Ленин тийдирген кюнню кючу бла бир
юйюрдеча джашайдыла. «Сенсе кюнюм, уллу Ленин
атабыз!» деген сагъатда поэт кзуру къарачай халкъны
аты бла айтыб кюймайды, бютеу къралда миллетлени
атлары бла айтады.

«Атабыз» деб Лениннге нек айтылгъаны да белгили-
ди. Джерге джарыкъ кюн тийдиргени ючюн, эркинлик-
ни джилтинлерин кенг чачханы ючюн, окъургъа, ишле-
рге, солургъа эркинлик бергени ючюн, кечени да кюнча
джарытханы ючюн, миллетлени бир шох юйюр этгени
ючюн, халкъгъа насыб келтирген партияны кзурагъаны
ючюн, бюгюн Ленин кзурагъан партия бизни комму-
низмге алыб баргъаны ючюн. Ленинни иши ёмюрледе
ёллукъ тюлдю, ол себебден аны аты ёмюрледе унутул-
лукъ тюлдю.

Тюрлю-тюрлю къраллада адамла кёб джюрюген му-
зейле, мавзолейле бардыла, алай а Ленинни Мавзолей-
ине джюрюгенча, адам улу джер юсюнде бир джерге да
джюрюмейди. Джай да, кыш да — не заманда да Ле-
нинни Мавзолейине очередь уллуду. Хар кюн сайын
адамла, танг атмай келиб, очередь аладыла. Очередь кюн
батхынчы тауусулмай турады. Кёкдеги кюн батса да,
Ленин тийдирген кюн батмайды.

Ленинни ишин автор табигъатда белгили затла бла
тенглешдиреди. Тау суудан кызыу баргъан суу бол-
майды, кёкден мийик джокъду, кырдыкны саны-санауу
джокъду, хауасыз адам джашаялмайды. Автор да Ле-
нинни ишин тау суу бла, мийик кёк бла, кырдык бла,
хауа бла тенглешдиреди.

«Уруннанны джюрегисе» деген назмуда Ата джур-
тубузну уллу джетишимлерини юсюнден айтылады. Бу
назмудан дерс берген заманда юч затха эс бёлюрге ке-

рекди. Биринчиси, къралыбыз урунууну къралы болгъаны; экинчиси, къралыбыз саулай дуниягъа да тынчлыкъ-рахатлыкъ излегени; ючюнчюсю, къралыбызны космосда уллу джеттишимлери.

Д Ж Ы Й Ы Р М А Н Ч Ы Д Е Р С

Дерсни темасы. Байкѳулланы А-Керим. «Сенсе кюнѳюм», «Урунганны джѳюрегисе».

Дерсни мураты. Урунган халкѳны В. И. Ленинге джѳюрек разылыгѳын ачыкѳлау, сабийлени тил байлыкѳларын ѳсдѳюруу.

Дерсде окѳуу керекле: авторну сураты, В. И. Ленинге аталгѳан альбом, грампластинка. «Ленинни джѳыры». Сѳзлери Хубийланы Османни, макѳамы Ногѳайлыланы Маджитни.

Дерсни барыуу — ушакѳ, суратлау халда.

1. Классха соруула.

1. Борлакѳланы Тохтарны джашау джолуну юсюнден ким айтыр?

2. Борлакѳланы Тохтарны творчествосу.

3. Назмуланы азбар соруу.

(Бу кѳзѳюде устаз, парталагѳа айланыб, тетрадлагѳа кѳз джетдиреди, бир-ѳки иги ишни сабийлени алларында кѳргѳюзеди.)

4. Сабийле бир-бирине соруула береди, бири дже-тишдирмегени бири джеттишдиреди. (Юй ишни бу халда бегитирге да боллукѳду.)

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагѳы (авторну, жангы дерсни юсюнден). Байкѳулланы Пагону джашы Абдул-Керимни джашау джолу, творчествосу.

Джангы дерсге кѳчерни аллы бла устаз талай назму, нарт сѳзле окѳургѳа боллукѳду В. И. Ленинни юсюнден. Тюрлю-тюрлю сочинениеле «Уллу Ленинни юсюнден джазадыла сабийле» деген альбомдан: «Сенсе кюнѳюм», «Кѳарачай-Малкѳар поэзияда В. И. Ленинни сѳфаты», «Ленин — тенглик джашауну байрагѳы», «Ильичге писѳмо», д. а. к.

2. Устаз кесгин окѳуйду «Сенсе кюнѳюм» деген назмуну.

3. Сёзлюк иш: бугъоу, зор тамыр, ау кёзюм, мер-мер кешене.

4. Сабийлеге кесгин окъутуу, кеслерини сёзлери бла хапарын айтдыруу, ангылагъанларыча.

5. Ичлеринден кесгин окъутуу (2-3 кере).

6. Текстге джууукъ хапарын ачыкълау.

7. «Тот бугъоуну зор тамырын кюйдюрген, Джерибизге джарык кийим кийдирген» деген тизгинлени магъаналарын къалай ангылайсыз?

8. «Саз бетими, ау кёзюмю кенг ачхан, Эркинликни джилтинлерин кенг чачхан»

деген тизгинлени уа къалай ангылайсыз?

(Бу халда тинтерге боллукъду назмуну.)

III. «Урунганны джюрегисе».

1. Кесгин окъутуу, хар кесегин тинтиу.

2. Сёзлюк иш бардыруу.

3. Назмуну ичлеринден энчи окъутуу.

4. Соруула бла ишле:

а) Автор назмусуна «Урунганны джюрегисе» деб нек атагъанды?

б) Назмуда Ата джуртну юсюнден къаллай сёзле айтыладыла?

в) Ата джуртуна суймеклигин автор къаллай сёзле бла ачыкълайды?

г) Назмуну къалайын джаратасыз, нек?

д) Совет космонавтланы юсюнден назмуда не айтылады?

(Устаз толу джууабла излерге, джетишдирмеген джерлерин джетишдирирге, кеслерине оюм этдире билирге борчлуду.)

IV. Юйге иш. Назмуланы бирин азбар этерге, «Космосиу хорлауда совет космонавтланы джигитликлери» деген темагъа хапар джазыб келирге.

V. Тил ёсдюрюу.

Грампластинкагъа тынгылау («Ленинни джыры»), сюзюу.

Бу джырда Хубийланы Осман урунган халкъны Уллу Октябрь революциягъа дери джашауун, В. И. Ленин, Коммунист партия къалай джангы, насыблы, эркин джашау ачханын, керти шохлукъгъа, тенгликге, къарнашлыкъгъа ёмюрлюк джол ачханын ачыкълайды.

Байкзулланы А-Керим да кесини назмуларында В. И. Ленин бютеу халкылагъа бирча багъалы болгъанын кѳргюзеди.

«Ленин — дунияны батмазлыкъ кюнюдю», дейди.
«Ата джуртум, суйгѳн джуртум,
Эркинликни, тенгликни да джерисе,
Урунганны джаныса, джюрегисе», дейди.

VI. Эттилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

Кзулийланы Кзайсын

(Малкзар литературадан)

«Тейри кылыч». «Хиросиманы кюлю»

Кзулийланы Кзайсинны творчество джолу бла сох-тала VI классда шагърей боладыла. Джетинчи классда аны эки назмусу окзулады. Алагъа 2 сагъат бериледи. Эки назму да кзазауатха кзаршчы джазылгъандыла. Кзайсинны творчествосунда рахатлыкъ бла кзазауатха кзаршчылыкъ уллу орун аладыла. Бу темагъа Кзайсин кзазауатха дери да джазгъанды, кеси кзазауатны отунда айланган заманда да джазгъанды; бюгюн, бюгече да джазады.

Кзулий улуну кзазауатха кзаршчы талай назмусуна кзарайыкъ. Уллу Ата джурт кзазауатны заманында ѳлген солдатланы атларындан джазылгъан «Урушда джоюлгъанланы джыры» деген назмусунда аланы каллай умутлары болгъанын джазады. Бизни да аналарыбыз, эгечлерибиз, сабийлерибиз бар эдиле, алай а ахыр кере аланы бетлерин кѳрмегенлей ѳлгенбиз, дейдиле ала. Биз кзара топракъ болгъанбыз, алай а мындан ары да бизни дауубуз энгда кзазауатны излегенлегеди, дейдиле. Ала джашауну саулагъа аманат этедиле:

Саула!
Сиз джашар ючюн ѳлгенбиз
Сабийлей, аналаны
Сизге осият этиб кетгенбиз,
Сиз кюйдюртмегиз аланы!

«Сабий джылай ѳседи...» деген назмусунда поэт кзазауатны заманында сабийлени атасыз-анасыз болуб, ач-джаланигач болуб, кван джугъу болуб джылагъанларын кѳб кѳргенме да, ол себебден бюгюн да сабий джыла-

гъан таууш эшитсем, бютеу алам (вселенная) джылагъанча кёрюнеди, дейди. «Къаялагъа тилек» деген назмусунда поэт тау да, таш да, терек да, суу да — хар зат оюлмай, Хиросимача кюл болмай турсунла, деб тилейди. Ол тауланы юсю бла айтса да, аны магъанасы — дуньяда къазауат болмасын, дуньяда атом бомба атылмасын, энди дуньяда Хиросимача бир шахар да болмасын деб, олду.

«Джанкылыч» деген назму Къайсынны белгили назмуларыны бириди. Джанкылычны юсю бла поэт терен магъананы береди. Джанкылычны бир атына Тейри кылыч дейдиле. Бурун меджисуулукъну заманында къарачайлыла, малкъарлыла кёкню аллахы барды, аты да Тейриди деб тургъандыла. Джанкылычха уа (радуга) Тейри кылыч дегендиле. Ол Тейрини кылычыды деген магъанада. Аны уа ариулугъуна къараб къууанган болмаса, ёмюрде аны бла адам адамгъа заран салаллыкъ тюлдю. Ол себебден поэт бютеу дуньяда адам ёлтюрген сауутла къуруб, джангыз Тейри кылыч къалыб кетерин излейди. Бу назмуда табигат талай тюрю бояу бла кёрюнеди. Устаз ол затха эс бёлюрге керекди.

«Хиросиманы кюлю» деген назмуну магъанасы бютеу дунягъа джетеди. 1945 дж. 6 августда американ лётчикле атхан атом бомбаладан Хиросима бла Нагасаки джер бла тенг болгъандыла. Бююн да американ империалистле социалист къараллагъа сауутха-сабагъа базыб джекиредиле. Коммунист партня бла Совет правительство, джер юсюнде къазауат болмаз ючюн, къайгыргъанлай кюрешедиле.

«Джер эки джарылса, аны ол джарылгъаны поэтни джюрегини ортасы бла ёгер эди» деб XIX ёмюрде джашагъан белгили немец поэт Генрих Гейне алай айтханды. Аллайын, Японияны Хиросима шахарыны кёсеулерини Кавказ таулада поэтни джюрегин кюйдюргенча болады, анда ёлген аналагъа сагъыш эте, анасы да анда ёлгенча кёреди поэт, анда кюйген сабийле поэтни джюрегин кюйдюредиле. Къулий улу таулагъа атаб кёб назму джазгъанды, бу къыйынлыкъгъа таула да джыласынла, дейди.

Совет къралда, совет адамлада гуманизм уллуду, Хиросиманы къыйынлыгъыны юсюнден поэтни айтханы бютеу совет адاملаны иннетлериди.

Бу темадан дерс берген заманда КПСС-ни XXVI съездинде Л. И. Брежневни докладында Совет кърал рахатлыкны къралы болгъаныны, бизни кърал кишиден джер дауламагъаныны, джер юсюнде рахатлык сакълансын деб кюрешгенини юсюнден айтылгъан бла хайырланьргъа керекди.

Д Ж Ы Й Ы Р М А Б И Р И Н Ч И Д Е Р С

Дерсни темасы. Къулийланы Къайсын. «Джанкылыч».

Дерсни мураты. Кесгин окъургъа юретиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, карточкала, эпидиаскоп.

Дерсни барыуу — ушакъ, суратлау халда.

I. Классха соруула.

Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан?

(Устаз юй ишлерине къарайды, сорады, тинтеди, багъа береди.)

II. Джангы дерс.

1. Авторну, джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

2. Сёзлюк иш: джанкылыч, гаммеш, къын, тейри кылыч (хар сёзню магъанасын ачыкълайды).

3. Устаз назмуну кесгин окъуйду. Бу назмугъа «Джанкылыч» деб нек аталгъанды?

Хар окъулгъан кесекчигин тинтедиле (сабийле эс ийиб тынгыларгъа керекдиле, бу соруугъа джууаб берир ючюн).

4. Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарны айтдыруу.

III. Соруула.

1. Джанкылычны атына дагъыда къалай айтадыла?

2. Джанкылыч не заманда чыгъады?

3. Джерни юсюнде ёмюрлени рахатлыкъ болуб турун излеуде автор джанкылычны сыфаты бла къалай хайырланады?

IV. Юйге иш. Назмуну азбар этиб келирге.

V. Текст бла ишлеу.

1. Назмуну хар кесегин тинтиу.

2. Назмуда метафораланы табыу.

3. Китабда соруулагъа толу джууабла бериу.

4. Карточкала бла ишлеу.

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

ДЖЫЙЫРМА ЭКИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. Къулийланы Къайсын. «Хиросиманы кюлю».

Дерсни мураты. Уллу Ата джурт къазауатны заманында джаугъа къаршчылыкъны, туугъан джерге сүймекликни, дуняда къазауатха къаршчылыкъны ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбом, диафильм, суратла.

Дерсни барыу — ушакъ, суратлау халда.

I. *Классха соруула (юй иш).*

1. Къулийланы Къайсынны джашау джолуну юсюнден ким айтыр?

2. Къулийланы Къайсынны къайсы чыгъармасын окъугъансыз?

3. Назмуну азбар соруу (3-4 сабийге).

II. *Джаны дерс. «Хиросиманы кюлю».*

1. Устазны ушагъы.

Бюгюн биз Къулийланы Къайсынны экинчи дуня къазауатда япон халкъгъа джетген къыйынлыкъны суратлагъан «Хиросиманы кюлю» деген назмусун окъурукъбуз. Къайсын бу къыйынлыкъны кесини къыйынлыгъына санайды. Былай айтады:

«Ол джюрегиме кёб ачыула береди,
Мен андан, ол отдан чыгъыб келгенча,
Анда мени анам ёлмеген эди,
Алаң джарсыйма мен, анам анда ёлгенча.

Къыйынлыкъ сынамагъан, кёрмеген киши къалмагъанды. Хар юйню эшиклерин, терезелерин къакъгъанды, отларын кёмгенди ачы, къанлы уруш. Бюгюн, бюге-

че да кюеди джюрекледе от... (бу халда бардырыргъа боллукъду ушакъны.)

Устаз альбомдан талай назму, нарт сёз, сочинениеле окъуйду: «Джигитлик ёлмейди», «Мени Ата джуртум — СССР», д. а. к.

2. Сёзлюк иш бардырады, хар сёзню магъанасын ачыкълайды.

3. Устаз назмуну кесгин окъуйду, хар кесекчигин тинтеди.

Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Анда ёлген аналаны барысы,
Мени анамча, джашларыи ёсдюрюб,
Ишлей, мангылайларыи да тер басыб,
Джашагъандыла, къууанч, бушуу кёрюб.

Поэт Хиросимагъа джетген къыйынлыкъны кесини къыйынлыкъына сапайды. Кёлюн, джюрегин бу башында айтылгъан сёзле бла ачады. «Кюлюнг табанларыи кюйдюреди, ол кюл — сабийчиклени джюреги, джюреги аналарыи», — деб къыйналады. «Мени да барды сабийлерим да, анам да» — дейди поэт. Ол ташха, таугъа агъачха да айланыб:

«Сиз да джылагъыз
Хиросиманы кюл этген палахха», — дейди.
Къыйынлыкъла кёб тюшгендиле, къалгъандыла джарала

(Устаз бу халда тинтерге боллукъду назмуну)

4. Сабийлеге кесгин окъутады ичлеринден, джаратхан тизгинлерин, кесеклерин азбар этдиреди.

III. Бегитиу.

1. Бу назмуда сёз нени юсюнден барады?

2. Поэт Хиросимагъа джетген къыйынлыкъгъа къалай къарайды?

3. Анга не айтады?

4. Бизни кърал бусагъатда не ючюн кюрешеди?

5. Ядро сауутну къурутур ючюн къалай кюрешеди?

6. Л. И. Брежнев джер юсюнде тынчлыкъ, рахатлыкъ ючюн къалай кюрешеди?

(Сабийледен толу джууабла излейди устаз, кеси да болушады «Джер джюзюнде тынчлыкъ, рахатлыкъ ючюн» альбомдан да талай зат окъуйду, билимлерин терен этеди, ёсдюреди.)

(Джангы дерсни бу халда бегитирге боллукъду.)

IV. Юйге иш. «Хиросиманы кюлю» деген назму-ну алты кесегин (6 куплет) азбар этерге (суйген дже-ринден).

V. Тил ёсдюрюу.

1. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден диафильм кёргюзтюу.

2. Тюрлю-тюрлю суратла бла ишлеу.

3. Джыргъа тынфылау («Багъатырланы Харунну джыры»).

VI. Этилген ишлеге багъа берну, оюм этну.

Отарланы Керим

(Малкъар литературадан)

«Ант». «Коммунистле»

Отарланы Керимни творчеству бла сохтала V клас-сда шагърей боладыла. VII классда уа аны «Ант» деген назмусу бла «Коммунистле» деген поэмадан юзюгюн окъуйдула. Аланы окъургъа эки сагъат берилгенди.

«Ант» деген назмуну Отар улу 1941 дж. ноябрда джазгъанды. Анда Уллу Ата джурт къазауатха тебреген таулуну анты айтылады. Алай а ол назмуну сюзе теб-рерден алгъа поэтни къазауатха къаршчы назмулары бла поэмаларындан айтыргъа керекди.

Отарланы Керим кеси талай джылны къазауатны отунда айланганды, къазауатдан ол бир буту кетиб къайтханды. Фашизмге къаршчы чыгъармаларын ол къазауат джылланы заманында эмда андан сора ёлюб кетгинчи джазгъанлай тургъанды.

V классны методика болушлугъунда Отар улуну джашау эмда творчество джолундан бир кесек джазыл-гъанды, библиографиясы берилмегенди.

Отарланы Керим кёб назму, поэма джазгъанды, алай болса да аны творчивостунда эм фахмулу джазылгъан чыгъармалары Уллу Ата джурт къазауатны юсюнденди-ле. Къазауатны ал кюнюнден ахыр кюнюне дерн Керим биз хорларбыз деген иннетде болгъанды. 1941 джыл 25 июнда Керим «Биз хорларбыз» деб назму джаз-гъанды:

Билебиз биз, кыйынд алда джолубуз,
Алай не кыйылык да тыймаз бизни.
Хар ким да кьобсун!
Джюрек таукелд! Кьалтырамаз кьолубуз!
Чыгыйк уруша,
Сакьларгьа тюзлюкню эм джерибизни!

Керим урушну кыйынлыгын, фашизм ёлжум ууун
джайгьанын толу билгенди, алай а совет адамла Ата
джуртубузну сакьларыкьларына толу ышанганды.

«Кюйген джер» деген назмуда (1942 джыл, май) поэт
фашистле кирген джерледе джашауну тохтаргьа
джетгенини юсюнден айтады. Аллай элде адам кё-
рюннген огьай, ит да юрмейди, танг аласында тауукь
да кычырмайды, кюйген юлени оджакьлары уа эски
кьабырлада сын ташлагьа ушайдыла.

Не кыйын болса да, кьазауатны отуна да тёзерге
керекди, дейди поэт. Джюрюген джолунгу кьан ырхы
басхан эсе да, сен кьутуллукь кёпюр оюлгьан эсе да,
джолунгу тубан басхан эсе да, кёкде насыб джулдузу-
нгу тас этген эсенг да, башынгдан кьара кьаргьа кы-
чыра эсе да, ата юйюнгю тас этген эсенг да, таукеллик-
ни тас этмей джашаргьа, Ата джуртунгу кьоруулай,
алгьа барыргьа, дейди поэт. (Джашаргьа», 1942 джыл,
май.)

Алай а ол таукеллики айта тургьанлай да, поэт
кьазауатны кыйынлыгын да суратлайды. Сёз ючюн,
«Ахыр тилек» деген назмуда (1942 джыл, июнь) джа-
ралы солдат кыш кьарда, кеси джангыз кьалыб, ан-
дан узакь болмай терекде джырлагьан чыпчыкьгьа
ахыр тилегин айтады; узакь таулада мени аллыма кьа-
рай чалбаш болуб тургьан анама, джангыз джашынгы
кёкюрегинден окь тийиб турады, аны бош сакьлама,
алай а анга сени кёрметенлей ёлмеклик бек кыйынды
де да айт, дейди.

Уруш не кыйын болса да, совет адاملаны бу кю-
решлери, кьуру кесибики кьрал ючюн болуб кьалмай,
бютеу дуниягьа тынчлыкь, рахатлыкь келтирир деб
ышанады поэт:

Ким билед, келир эсе уа бизни кьолубуздан
Рахатлыкьны орнатыргьа Джерде,
Биз аны берирча адам улуна саугьагьа,
«Саугьа ал, — деб большевик ёмюрден.

Отар улу, Ата джуртну тыйыншлы солдаты болгьа-
ныны юсюнден айтыб кьоймай, поэт болгьанын да ай-
тады. Ол, туугьан джуртуна сынгар сёз бла кьуллукь

этиб кьоймай, кьыйынлыкь кюнде кьолуна сауут алыб чыкьгъанын джазады. Хар адам бирер усталыкьны биледи, поэтни усталыгъы джазыуду, алай а кьара кюнде ол кьаламын сюнгюге ауушдуругъа керекди, дейди:

Алай атакагъа сёзюн ийиб кьоймай поэт,
Кеси да барса уа ал тизгинде, —
Поэтни сёзюню кючю ёседи джюз кере
Сёзю халкьына керек кюнде.

(«Поэтни керти сёзю,» 1942, июль.)

Кьралгъа кьыйынлыкь тюшген кюн баш джанлатхан адам тюлдю, дуняда андан эрши кёрюнген адам джокьду, дейди поэт. Аллайны юсюнден «Кьоркьакьны юлюшю» деген назмусунда былай айтады: кьэзауат бошалыб, джигитле эллерине кьайтхан заманда, сени беишинг белгили болур, «ай мен аны эгечи болмагъа эдим» деб, эгечинг алай айтыр, ананг «берген сютюм харам болсун» дер, юй бийченг эски письмоларынгы кюйдюрюр, суратынгы да кюйдюрюр, башхагъа эрге барыр, джашчыгъынгы да ёге атасыны тукьумуна кёчюрюр, дейди.

Кесини солдат кьуллаугъу бла поэтлик джолундан Отар улу «Назмуларым джазылгъандыла керти джюрекден» (1953) деген назмусунда джазады. Поэт болуб кьалгъандан эсе, ол Ата джуртун кьоруулагъан солдат болгъанын баш кёреди:

Баргъанма, излемейин кесиме махтаулу ат,
Солдат кьуллаукьда уруш джоллада.
Поэт болалмагъан эсем да, мен керти солдат
Болгъанма халкьгъа кьыйын джыллада.

Назмуларымда уа фахмулкьну аз болгъанын
Кёлкьалдым джокьду ачыкь айтханнга,
Сынгар: «Ата джуртун сюе кёреем быланы
Джазгъан», — деселе, тамамды манга.

«Ант». Айтылгъаныча, бу назмуда Ата джуртну джауладан кьорууларгъа тенг тенгини аллында ант этеди. Ант этмесе да, ол Ата Джуртун кьорууларыкьды, алай а ант этиуню магъанасы барды. Аууз чыгъармалада ант кёб айтылады. Ант этген заманда аталары, аналары бла, туугъан джерлери бла, аналарындан ичген сют бла, ашагъан ашлары бла, берекет бла, аллахны аты бла ант этгендиле. «Антлы кьарнашла» деб сёз барды. «Сё-

зюн ауузуна ашагъан» деб да айтыучандыла. «Мен ан-
тыма ёлаллыкъ тюлме» деб да айтадыла.

Керим назмусуну аллында заманны кыйынлы-
гын айтады, нек десенг, ол заманда этилген ант ар-
тыкъ да багъалы боллукъду. Къазауат джууукълашхан
заманда тенг тенгини аллында ант этеди. Бу ант бир
затны юсюнден этилгенликге, магъанасы бир болгъан-
лыкъгъа, ант эки кесекден этилгенликге, магъанасы бир
болгъанлыкъгъа, зат эки кесекден къуралгъанды.

Эм алгъа ант ананы сютю бла, атаны бети бла, Ата
джуртну топрагъы бла, аны хар чапрагъы бла, аны ёс-
дюрген халкъ бла, аны халкъыны аллында борчу бла
этиледи:

Ёз джашаууму халкъдан ёмюрде айырмам.
Халкъны джолундан башха джолланы мен бармам.

Артдан а ант хорламны къууанч сагъаты бла, джа-
шауну сюйюу бла, партбилетни бла этеди:

Елсем да, ёлюрме, душманы ёлтюре,
Джерге мамырлыкъны эм насыбны келтире.

Ата джуртун джауладан сакъларгъа тебреген тау-
луну антында не аллах, не къуран сагъынылмадыла.

«Коммунистле» деген поэма 1961-1965 джыллада
джазылгъанды. Отар улу бу поэмада коммунистлени
саулай джашауда къаллай уллу орун алгъанларындан
джазады. Джерни башында аман иннетли адамла тюр-
лю-тюрлю къраллада не бек кюрешселе да, коммунист-
ле рахатлыкъны сакъларыкъдыла дейди.

«Джангы урушну отун
Джандырыбыз,» — дегенле!
Атом сауутну тотун
Ачаргъа кюсегенле!
Эштемисиз сиз бизин?
Буздурмазбыз дуньяны!
Мамырлыкъ бла тюзлюк
Мурдорудула аны! —
Дейдиле халкъла.

«Мурдор» деб малкъарлыла «тамал» деген сёзге ай-
тадыла.

Коммунистлени ишлерин Отар улу Париж Комму-
надан башлайды. Андан сора Россияда баш эркинлик
ючюн кюрешгенлени кыйын джашауларын суратлай-
ды:

Сибирь джолла! Арада
Джарым джюз джылдан аууб,
Эштиледи алада
Бугъоула зыгырдауу.

Андан сора поэт джангы джашаугъа кёчеди:

Аврораны залплары
Кечени джарытханда,
Дунья къарады ары —
Ленинни кёрдю анда.

Октябрь революциядан сора граждан къазауатны юсюнден джазылады. Акъланы къолларына тюшген комиссарны асмакъгъа аса тебрегенлеринде, ол «Джашасын Ленин!» деб кычырады. Бюгюн а бютеу дуня билиб, коммунистлени ишлери алгъады, озгъан ёмюрде Коммунист партияны Манифестинде «Европада коммунизмни ауангысы айланады», деб джазылгъан эсе, бюгюн коммунизм халкълагъа джашау ачханын айтады:

Коммунизм, джюз джылны,
Лозунг болгъаплай келе,
Огъурлу къуллукъ кылды,
Иннетибизге кире.

Хар игиликни этген, джашауубузну насыбха бургъан коммунистледиле, дейди поэт:

Халкъ ахшыларын излеб:
— Кимлеле? — деб соргъанда,
— Коммунистледиле! — деб
Эштгенбиз хар заманда.
Коммунистле! Сиз джарыкъ
Дуньяны къураучула!
Халкъны джолгъа чыгъарыб,
Аллында барыучула!

Коммунистлени башчылыгъы бла граждан къазауатдан сора Совет къралда къаллай уллу джетишимле болгъанлары поэмада толу кёргюзтюлюнеди. Ата джуртубузну немец фашистледен къоруулагъан кёзюуде коммунистлени ал сафда баргъанлары да кёрюнеди.

Унутмагъыз къралгъа
Уруш кириб келгенин,
— Эй, коммунистле, алгъа! —
Деб чакъыргъан кюнлени.

зюн ауузуна ашагъан» деб да айтыучандыла. «Мен ан-
тыма ёлаллыкъ тюлме» деб да айтадыла.

Керим назмусуну аллында заманны кыйынылы-
гын айтады, нек десенг, ол заманда этилген ант ар-
тыкъ да багъалы боллукъду. Къазауат джууукълашхач
заманда тенг тенгини аллында ант этеди. Бу ант бир
затны юсюнден этилгенликге, магъанасы бир болгъан-
лыкъгъа, ант эки кесекден этилгенликге, магъанасы бир
болгъанлыкъгъа, зат эки кесекден къуралгъанды.

Эм алгъа ант ананы сютю бла, атаны бетн бла, Ата
джуртну топрагъы бла, аны хар чапрагъы бла, аны ёс-
дюрген халкъ бла, аны халкъыны аллында борчу бла
этиледи:

Ёз джашаууму халкъдан ёмюрде айырмам.
Халкъны джолундан башха джолланы мен бармам.

Артдан а ант хорламны къууанч сагъаты бла, джа-
щауу сюйюу бла, партбилети бла этеди:

Елсем да, ёлюрме, душманны ёлтюре,
Джерге мамырлыкъны эм пасыбны келтире.

Ата джуртун джауладан сакъларгъа тебреген тау-
луну антында не аллах, не къуран сагъынылмайдыла.

«Коммунистле» деген поэма 1961-1965 джыллада
джазылгъанды. Отар улу бу поэмада коммунистлени
саулай джашауда къаллай уллу орун алгъанларындан
джазады. Джерни башында аман иннетли адамла тюр-
лю-тюрлю къраллада не бек кюрешседе да, коммунист-
ле рахатлыкъны сакъларыкъдыла дейди.

«Джангы урушну отун
Джандырыбыз,» — дегенле!
Атом сауутну тотун
Ачаргъа кюсегенле!
Эштемисиз сиз бизни?
Буздурмазбыз дуньяны!
Мамырлыкъ бла тюзлюк
Мурдорудула аны! —
Дейдиле халкъла.

«Мурдор» деб малкъарлыла «тамал» деген сёзге ай-
тадыла.

Коммунистлени ишлерин Отар улу Париж Комму-
надан башлайды. Андан сора Россияда баш эркинлик
ючюн кюрешгенлени кыйын джашауларын суратлай-
ды:

Сибирь джолла! Арада
Джарым джюз джылдан аууб,
Эштиледи алада
Бугъоула зыгырдауу.

Андан сора поэт джангы джашаугъа кёчеди:

Аврораны залплары
Кечени джарытханда,
Дунья къарады ары —
Ленинини кёрдю анда.

Октябрь революциядан сора граждан къазауатны юсюнден джазылады. Акъланы кьолларына тюшген комиссарны асмакъгъа аса тебрегенлеринде, ол «Джашасын Ленин!» деб кычырады. Бюгюн а бютеу дунья билиб, коммунистлени ишлери алгъады, озгъан ёмюрде Коммунист партияны Манифестинде «Европада коммунизмни ауангысы айланады», деб джазылгъан эсе, бюгюн коммунизм халкълагъа джашау ачханын айтады:

Коммунизм, джюз джылны,
Лозунг болгъанлай келе,
Огъурлу кьуллукъ кылды,
Иннетибизге кире.

Хар игиликни этген, джашауубузну насыбха бургъан коммунистледиле, дейди поэт:

Халкъ ахшыларын излеб:
— Кимлелле? — деб соргъанда,
— Коммунистледиле! — деб
Эштгенбиз хар замаанда.
Коммунистле! Сиз джарыкъ
Дуньяны кьураучула!
Халкъны джолгъа чыгъарыб,
Аллында барыучула!

Коммунистлени башчылыгъы бла граждан къазауатдан сора Совет къралда кьаллай уллу джеттишимле болгъанлары поэмада толу кёргюзтюлюнеди. Ата джуртубузну немец фашистледен кьоруулагъан кёзюуде коммунистлени ал сафда баргъанлары да кёрюнеди.

Унутмагъыз къралгъа
Уруш кириб келгенин,
— Эй, коммунистле, алгъа!» -
Деб чакъыргъан кюнлени.

Бюгюн бютеу совет халкъла бир иннетде Коммунист партияны башчылыгы бла Ленинни байрагъын мийик тутханлай, алгъа барадыла, джолубуз энтда мамукъ тюлдю, алай а коммунистлеге бойсунмаз зат джокъду, дейди поэт.

ЛИТЕРАТУРА

Ана тилде кесини китаблары

1. Назмула, джырла. Нальчик, 1938.
2. Школну туугъаны. Нальчик, 1941.
3. Джолла. Фрунзе, 1956.
4. Сагъышла. Нальчик, 1958.
5. Туугъан джерим. Нальчик, 1960.
6. Сайлама. (Экитомлукъ). Нальчик, 1962.
7. Джылла. Нальчик, 1964.
8. Дунья эртдени. Нальчик, 1967.
9. Танг джуддузум. Нальчик, 1969.
10. Сынла. Нальчик, 1972.

Джыйым китаблада

1. Къарындашны сёзю. Нальчик, 1957.
2. Шуёхлукъ, № 1. Нальчик, 1958.
3. Шуёхлукъ, № 2. Нальчик, 1958.
4. Репертуар джыйымдыгы. Нальчик, 1959.
5. Шуёхлукъ, № 6. Нальчик, 1959.
6. Шуёхлукъ, № 3. Нальчик, 1959.
7. Малкъар поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959.
8. Шуёхлукъ, № 8. Нальчик, 1960.
9. Шуёхлукъ, № 10. Нальчик, 1960.
10. Шуёхлукъ, № 11. Нальчик, 1961.
11. Шуёхлукъ, № 13. Нальчик, 1961.
12. Шуёхлукъ, № 17. Нальчик, 1962.
13. Шуёхлукъ, № 23. Нальчик, 1964.
14. Шуёхлукъ, № 3. Нальчик, 1971.
15. Шуёхлукъ, № 2. Нальчик, 1972.
16. Шуёхлукъ, № 4. Нальчик, 1973.
17. Шуёхлукъ, № 4. Нальчик, 1974.

Отар улуну орус тилде чыкыган китаблары.

1. Дороги. Москва, 1959.
2. Горный поток, Москва, 1963.
3. Дороги. Москва, 1972.

Орус тилде джыйым китаблада

Поэты Балкарии. Москва, 1958.

Отар улуну творчествосуну юсюнден

1. Шуёхлукъ, № 14. Нальчик, 1962.
2. Шуёхлукъ, № 15. Нальчик, 1962.
3. Шуёхлукъ, № 16. Нальчик, 1962.
4. Шуёхлукъ, № 18. Нальчик, 1962.

ДЖЫЙЫРМА ТЕРТЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы. Отарланы Керим. «Коммунистле».

Дерсни мураты: «Совет къралны махтаулу ишлеринде коммунистлени юлюшлери, орунлары; поэманы иннет магъанасын ачыкылау.

Дерсде окъуу керекле: —авторну сураты, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Соруула (юй иш):

1. 2-3 сабийге назмуну азбар соруу.
2. Къулийланы Къайсынны «Хиросиманы кюлю» деген назмусуну аллында нени юсюнден хапар айтылады? Назмуну аягында нени юсюнден айтадыла? «Алкъын джюрюле бёрюле, марлай» деген сёзлени къалай ангылайсыз?
3. Назмуда къаллай тенглешдириуле бардыла? (Юй ишни бу халда тинтерге боллукъду.)
4. Къазауатха къраршы къаллай чыгъармала билесиз?

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы (авторну юсюнден).

«Коммунистле» деген поэмада автор бютеу Совет къралны бюгюннго кьууанч, насыблы джашаугъа дже-тдирген ленинчи Коммунист партиягъа бюсюреу этеди, махтау салады. Поэма партияны кючю бла джангы джашауну кьуралыуун суратлайды, совет халкъланы история-революцион джолун ачыкълайды. Отар улу кесини суйген къралыны бусагъат джашауун озгъан джашауу бла байлайды. Урунганланы эркинлик, тенг-лик ючюн кюрешлери Париж Коммунадан башлаб сю-еледи поэтни кёз аллында...

(Бу халда барыргъа боллукъду ушакъ.)

2. Устаз поэманы кесгин окъуйду, сёзлюк иш бар-дырады: *аулакъгъа, къызыу сыйюуюм, спассыз ёлмем, душманны ёлтюре, чынгылгъа къыса, илипин, къадары,* д. а. к.

3. Поэманы хар кесекчигин тинтну.

«Аврораны» залплары
Кечени джарытханда,
Дуния къарады ары —
Ленинни кёрдю анда!

Ол кёрдю Ленин халкъны
Азатлыкъгъа элтгенин,
Зорлукъ сыйыргъан халкъны
Халкъгъа юлюш этгенин.

Халкъ ашхыларын излеб
— Кимле? — деб соргъанда,
— Коммунистле! — деб
Эштгенбиз хар заманда.

Урунганланы, джарлыланы, джашаудан юлюшсюз-лени эркинликге, тенгликге чыгъарыу класс кюреш болгъанын, ол кюреш кёб джылланы къанлы сермешле бла ётгенин, урунганлагъа ол кюрешде арымай-тал-май башчылыкъ этген революционерле, Ленин, комму-нистле болгъанларын поэт къысха, толу ачыкълайды.

Поэманы хар кесегин бу халда тинтерге боллукъду. (Сабийлеге окъутуб.)

4. Сабийлеге энчи окъутуб, кеслерини сёзлери бла хапарын айтдыруу.

III. Соруула бла ишле

1. Къазауатны ачылыгъын поэт къалай суратлайды?

2. «Ленинни джолу — тюзлюкню джолу» дегенни магъанасын тетрадлада джазыгъыз.

3. Комиссарны сифатын ачыкъялагъыз.
4. Партияны Программасы бизни неге чакъырады?
5. Къазауат джыллада душманны къолундан ёлген коммунистледен билгенигиз бармыды?

6. Ленин белгилеген джолда илму бла техниканы ёсгенини юсюнден айтылгъанны хапарлагъыз.

7. Партияны халкъгъа башчылыкъ этгенин поэмада автор къалай кёргюзеди?

8. Поэмамы иннет магъанасы неди? (Сорууланы литературадан тетрадларына джазсала деб келеди келюме.)

(Устаз толу джууабла излейди, кеси да болушады.)

IV. Юйге иш. Кесгин окъуб хапарны айтыргъа, китабда соруулагъа толу джууабла хазырларгъа.

V. Текст бла ишлеу.

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу,

Хубийланы Осман

«Шохлукъ»

Хубийланы Османны бир къауум чыгъармасы бла сохтала IV—VI класслада шагърей боладыла. VII класда аны «Шохлукъ» деген поэмасын окъургъа эки сакъат бериледи. Поэма Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазылгъанды, поэтни аскерчи тенги Михаил Лебедевге аталгъанды.

Бу темадан дерс берген заманда поэтни аскер темагъа, шохлукъ темагъа джазылгъан чыгъармаларындан хапар айтыргъа керекди. Хубийланы Османны «Къанлы кюнде къанатым», «Ата Джуртум», «Ачыулу джылда», «Джангыз къабыр», «Полтава», «Чек сакълагъан», «Алгъа» деген, дагъыда башха талай назмусу ол темагъа джазылгъанды. Аны «Аманат» деген романында Уллу Ата джурт къазауатны заманында фашизмге къаршы къурчдан къаты бегиген къарнаш шохлукъ биринчи орунну алады.

«Шохлукъ» деген поэма эм алгъа «Сен къутхардынг» деген ат бла басмалангъанды. «Шохлукъ» деб артда аталгъанды. Поэма төрт кесекден къуралгъанды. Хрестоматияда къысхартылыб берилгенди. Биринчи башында къазауатны къара кюнлерини юсюнден айтылады. Биринчи башы тенги бла ушакъ эте тургъанча

джазылгъанды. Ол себебден поэт «эсингдемид тюшге ушаш тюнлерибиз?» деб сорады. Адам тюнюнде уллу къыйынлыкъ кёрсе, «тюнюнде огъай, тюшюнде да кёраллыкъ тюлдю ол затны» деб айтыучандыла. Алай а аллай кюнледе да совет аскерле бюгюлмей джаугъа къаршчы тургъандыла. Уллу къралыбызны хар джерин, туугъан элича, багъалатыб турууну юсюнден поэт таб джазгъанды. Украинаны джерин сакълай эдик демеиди, ол магъананы андан терен айтады:

Украинаны тюзлерин
Биз къучакълаб,
Тургъаныбыз бюгюлмейин,
Хорлам сакълаб.

Къазауатны кюнлерин къыйын эдиле деген магъананы поэт «Биз солусакъ, ташны джерге джастыкъ этиб» деген сёзле бла билдиреди.

Поэманы талай тизгинин окъугъанлай, ачы урушну юсюне къараб тургъанча боласа. Сёз ючюн:

Кёжюмделле будайланы
Кюйгенлери,
Хар атламгъа бомбаланы
Тийгенлери.

Танкаланы гюрюлдешиб
Келгенлери...
Чархла эзиб, джигитлени
Ёлгенлери.

Тенги бла сёлеше, поэт аны аты джюрегине джазылгъанын, ёмюрлюкге унутулмазлыгъын айтады, нек дегиз, ала урушха бир иннет бла баргъандыла. Ол иннет, халкъланы ол шохлукъларын Уллу Ата джурт къазауатны заманында къурчдан да бек бирикдиреди. Ол зат поэмада толу айтылады:

Джашау ючюн къарнаш болуб
Хар миллетинг,
Къанлы кюнде аямагъанд
Джаугъа дертин.

Къарнашлыкъны сынадыла
Къыйынлыкъда:
Джокълашалла бир иннетге
Сыйыншыкъла.

Поэманы экинчи башында къазауат чыгъарны ал заманындан джазылады. Аскерчиле арыб казармагъа келгендиле. Миша хурджунундан чыгъарыб Пенза шахар-

да джашагъан суюген кызындан келген письмону окъ-
уйду. Миша аскер къуллукъдан ызына къайтханлай,
аны атасы, анасы келин алыргъа деб хазырланыб тур-
гъанлары ангылашынды.

Поэманы ючюню башында къазауатны бир кюнюню
юсюнде айтылса да, аллай кюнле джюзле бла болгъан-
лары ачыкъды:

Бир сызгырыб, боран таууш
Этиб кёкде,
Самолетлары келдиле
Сагъат тёртде.

Эсингдемид, Миша тенгим,
Ол кюн ёртен?
Ахсынганла... джан бергенле...
Къанлы эртден?!

Чесодайла письмола бла
Кюйгенлери...
Къарт анала, сарнаб, бут-къол
Тюйгенлери.

Ма ол кюн Мишаны тенги къарачайлы Азамат бутун-
дан джаралы болуб, табсыз джерде къалады. Ол сау
къалырындан тюнгюлгенди, оснят этерге адам излейди.
Кесини джанына да уллу къоркъуу болуб, тёрт джа-
нындан атыла тургъанлай, Миша, сюркелиб, Азаматха
джетеди, аны къутхарады.

Поэманы тёртюнчю башында Лебедевни джигитлиги,
тирилиги айтылады, андан сора уа бютеу совет халкъла
бир иннетде къарнаш шохлукъда джашайбыз, мындан
ары джерде рахатлыкъ ючюн тохтаусуз кюрешейик де-
ген иннет джазылады.

Д Ж Ы Й Ы Р М А А Л Т Ы Н Ч Ы Д Е Р С

Дерсни темасы. Хубийланы Осман. «Шохлукъ».

Дерсни мураты. Ата джуртубузгъа кыйынлыкъ
тюшген заманда совет халкъны дуняда мамырлыкъ
ючюн кюрешуюн ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, аль-
бом «Османны джашау джолу», грампластинка «Шох-
лукъну джыры», карточкала, СССР-ни Конституциясы-
ны 29-чу ст.

Дерсни барыуу — ушакъ, суратлау халда.

I. Соруула.

1. Юйге берилген ишден сорлугъу, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

2. Сохталаны дерсге хазырлыкъларын тинтиу.

3. Отарланы Керимни джашау джолуну, творчествосуну юсюнден ким айтыр?

4. 2-3 сабийге назмуну азбар соруу.

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы (авторну юсюнден)

2. Адамны джашауунда, къралны ишинде шохлукъну, бирикмекликни магъанасыны юсюнден ушакъ.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында халкъланы бир иннетде джерибизни сакълагъанларыны, бир-бири ючюн жан бергенлерини, къан тѣкгенлерини юсюнден сѣлешеди.

Талай нарт сѣз да келтирирге боллукъду:

«Халкъланы бары — къарнаш»;

«Тенгин джаугъа къалдыруу—аманлыкъны юлгюсю»;

«Елюмге джетсенг да, тенгинги сакъла»;

«Ёллюк эсенг да, тенгинги къутхар», д. а. к.

Адам джашауунда къыйынлыкъла кѣрюр, зауукъ-лукъ да кѣрюр, алай а тенгин атмазгъа керекди... (бу халда барыргъа боллукъду ушакъ).

3. Сѣзлюк иш: *тюнюбюз, эс ташлама, къара кюн, чарламай, сѣнгмейдиле, безле, суусутуб, кыскынык.*

4. Поэманы кесгин окъуу, хапарын айтыу.

5. Ичлеринден окъуб, къангада джазылгъан соруу-лагъа джууабла хазнылайдыла.

Соруула:

1. Поэмада къайсы къазауатны юсюнден айтылады?

2. Аскерчи тенги бла кесини юсюнден автор не айтды?

3. Аскерчилени юреннгенлерини юсюнден поэмада не джазылгъанды?

4. Атасы бла анасы Мишаны юсюнден къаллай оноу этгендиле?

5. Къазауатны башланганы поэмада къалай суратланады?

6. Азаматны юсюнден не айтыргъа боллукъду?

7. Миша Азаматха къалай болушханды?

(Устаз сабийлеге болушады, толу джууабла излейди.)

III. Этилген ишлеге багъа берну, оюм этну.

IV. Юйге иш. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, сайлаб, 24 тизгинни азбар этерге.

V. Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум — китаб бла ишлейди.

1. Къазаутда джигитликни суратлагъан строфаланы табады.

2. Совет халкъланы къарнаш шохлукъуну юсюнден айтылгъан тизгинлени табады, кесгин окъуб, хапарын айтады.

3. Шохлукъну, къарнашлыкъны, тенгликни юсюнден нарт сёзле джазады.

Экинчи къауум текст бла ишлейди. «Къыйынлыкъда бирикгенбиз».

«Бир иннетде,
Бир байракъгъа ант этгенбиз.
Ксб миллетле» —

деген строфаны юсюнден хапарчыкъ джазады, нарт сёзле да келтире.

Ючюнчю къауум — сочинение джазады, хапар халда. (Азамат не болумда болгъаныны, Миша анга къалай болушханыны юсюнден.)

Бу тизгинлени магъаналарын ачыкълау.

Сен къутхардыг Азаматны
Джюз аджалдан,
Бармыд сени башхалыгъыг
Тюз таджалдан?!

* * *

Быллай тенглик сатылырмы,
Джоюлурму?!
Быллай къарнашлыкъ ёмюрде оюлурму?!

(Бу халда ишлерге боллукъду.)

VI. Грампластинкагъа тынгылау «Шохлукъну джыры». (Сёзлери Джаубаланы Х., макъамы Ногъайлыланы М.)

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

Суююнчланы Азамат

Халал джюрекле

Суююнчланы Азаматны чыгъармаларын IV, VI класлада башлайдыла окъуб. VII кл. «Халал джюрекле» деген повести бериледи (6 сагъат), сохтала кеслери окъур-

гъа да юч назму: «Къалада кёгюрчюнле», «Къара алтын», «Чалкъычы джыйын».

«Халал джюрекле» къарачай литературада белгили повестлени бириди. Анда талай джылны, талай затны, талай адамны юсюнден джазылады.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында анала, сабийле бир-биринден айырылыб, артда талай джылдан табылгъанлары кёб болгъанды. Къазауат тохтагъанлы отуз джылдан атласа да, энтда бир-бирин табмай тургъан анала-балала бардыла. Къазауат кеси тохтагъанлыкъгъа, ол салгъан джарала энтда бителиб бошамагъандыла. Малкъар джазыучу Геттуланы Максимни «Ачыкъ джюрекле» деген повести, Хубийланы Османни «Адамла» деген повести ол темагъа джазылагъандыла.

«Халал джюрекле» суратлау литератураны чыгъармасы болгъанлыкъгъа, анда документли чыгъармагъа ушаш джерлери аз тюлдюле. Сёз ючюн, автор «Районну халкъ окъуудан бёлюмюнде ишлей эдим» дегени керти да алайды. Къазауатны заманында машина бла кетиб бара тургъанлай авария болгъаны да кертиди, кызчыкканы ана къарнашы машина бла кетиб бара тургъанлай, джолда машина бузуллуб, ол да суу ичерге джол джанында бир юйге къайтыб, суу берген кызчыкканы кеслерини адамларына ушатыб, хапар соруб, кызчыкъ да Назифатны кызы болуб чыккыгъаны да кертиди. Назифатны джигер ишлегени да кертиди.

Повестни эм аллында огъуна, къазауатны заманында кызчыкъ тас болуб, анга башха адамла аналыкъ-аталыкъ этгенлери, кызчыкканы табхап анасы да табылгъаны белгили болады, алай а, аны ючюн къарамай, повестни аягъына чыгыб къалгъынчы, мында ары уа не болукъду эке деб окъуйса.

Повесть беш кесекден къуралыбды. Биринчи кесегинде сёз Ленаны онунчу классда сочинение джазгъаныны юсюнден барады. Экинчи кесегине автор «Ана» деб атагъанды. Бу кесегинде Назифа районогъа келиб, кызчыгъы кыйынлыкъда къалай тас болгъаныдан хапар айтады. Ючюнчю кесегине «Гинджи» деб аталгъанды. Бу кесекде автор Къазахстанда бир шофер Шимал Кавказда къазауатны заманында Къобан ёзенде терекге илиниб тургъан кызчыкканы табыб, аны алыб келиб бир къаратон къатыннга берген хапарын айтады.

Төртүнчү кесегинде — «Бир юйюрге» — кызыккыга аналык-аталык этиб асырагъан Нина Ивановна бла Алексей Степановични юсюнден хапар айтылады.

Бешинчи кесегине «Ай кёпюр» деб аталганды. Ай кёпюр ол Ленаны тюшюдю. Бу кесекде Назифа бла кызы бир-бирине кылай тюбегенлери да джазылады. Ахыры «Эпилогду».

Повестни аллындан башлаб аягына дери биринчи оруну алгъан кызауатны кыйынлыгы, халал урунуу, адамлыкны сыйын мийикде тутуу, совет халкылары кырнаш шохлуклары.

Повестде талай сёзю, сёзтутушну магъаналарын ачыкларга керекди.

«Ол тукъумну эшитгенлей, кылактарым кызыдыла». Кылагым кызады деб адам кыуанч хапарны неда бушуу хапарны эшитсе айтады. Неда «онг кылагым кызады, ким эсе да махтайды», «сол кылагым кызады, ким эсе да сёгеди» деб айтычандыла. Ол фразеологияды.

Назифа автор бла селешген заманда айтханларындан бир кыауумуна кырайык. *«Сыйынг тёппемде болсун».* Адам хапар айтхан заманда тартыныр зат болса, неда кесини сабийлерини юсюнден хапар айтса, айтычандыла алай. *«Тыбырда юч джан болдукъ»* — бир юйде юч адам болдукъ. *«Амма»* деген сёзю эки магъанасы барды. Бири кыарт амам деген магъана, экинчиси адамга хапар айтхан заманда *«айхай, алай болгъанлыкъга»*, *«не келсин»* деген магъанада. Повестде: *«Амма, джашауубуз бузулду»* деб джазылганды. Былайда *«кыарт амам»* деген магъанада тюлдю, *не келсин, джашауубуз бузулду* деген магъанадады.

«Аталарыны урушдан письмолары...». *«Аталары»* деб эрне айтады, тиширыула *«мени эрим»* деб айтмагъандыла. Аны орнуна *«сабийлени аталары»*, *«аталары»*, *«ол эркиши»* дегенча айтхандыла.

«Ол кюн мен ёлмедим, уухты унутхан. «Уухты» деб тиширыула башха адамны кыргъасала да айтадыла, бир-бирде уа кеслерине кёлкбалды болуб да айтычандыла.

«Алай айтханыма айыб этме, кырнашым». *«Кырнашым»*, *«эгечим»* деб бир-бирде джууукъ джетмеген

адамлагъа да айтыучандыла. Адамла бир-бири сыйлагъанларын кѣргюзген сѣздю. Ол сѣзле «сени багъалы кѣреме», «сен иги адамса» деген магъананы билдире-диде.

«Ауузунга кѣурман болайым». Иги хапар айтхан адамгъа тиширула алай айтыучандыла. «*Машинала чеп-кен сокъгъанча джюрой эдиде*». Къызыу джюрой эдиде деген магъанада. Тенглешидириудю. «*Джети джукълаб эсимде болмагъан зат*». «Джети» деген сѣз, кѣб халкъланы тиллеринде дегенча, эм кѣб деген магъанада джюрой келгенди. Алай къарау бурун урумлуладан чыкъгъан болур деген мурат барды. Ок заманлада планеталадан къуру джетиси белгили болгъанды. Урумлула джети кюнден джангы ай джартысына дери толгъанын, дагъыда джети кюнден ай толгъанын, ызына да алай къайтханын эс-легендиле. «Джети» деген сѣз «джетди» деген магъанада джюрюгенди. Сѣз ючюн, «*кѣкню джети къаты*», «*джерни джети къаты*», «*джети джол айырылгъан*», д. а. к. «*Джети джукълаб*» дегени «не кѣб джукъласам да, тюшюмде анга ушаш зат кѣрлюк тюл эдим» деген магъанадады.

«Сен не ишлейсе, ашхы адам?». «Ашхы адам» деб танымагъан адамларына эм алгъа алай айтыучандыла. Сѣз ючюн, «*Кимни джашыса, ашхы улан*», «*Къайры бараса, иги джаш?*»

Повестде нарт сѣзле тюбейдиле. Сѣз ючюн: «*Джилти-нден от тюшгенча*», «*Излеген табар*», «Адам кѣрмезлик зат джокъду», «*Тик ёргени тик энишгеси да болады*», «*Сени этегинг кюеди, мени этим кюеди*».

Повестде тенглешидириуле аз тюлдюле. Сѣз ючюн: «*къар тауланы башлары, мычхы тишлеча, джылтыраб кѣрюне эдиде*», «*Гыдай къаядан акъгъан шоркъа, чач эшме киби, чулгъана эди*», «ол а чыгъанакъча джабышханды да къалгъанди»; «*чарх халыча, насыб халынг чырмалыб тургъанды*»; «*э-эй, аслан, къаплан киби, къаллай джашла ёлюб кетдиде*»; «*марал бузоуун джалагъанча, тили бла джалагъанды*»; «*бир-бири ызындан турналача тизилдиде*».

Сѣзтутушла да тюбейдиле. Сѣз ючюн: «*джюрегими джандырдыла*», «*къан къусарыкъла*», «*джюрегими халыгъа тагъыб турма*», «*кѣзюне чѣб болуб тюшсенг да*», «*къууаннгандан аягъы джер тутмай*», «*кѣкню тюбю тюшюб къалады*».

ОТУЗ ЭКИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. Суююнчланы Азамат. «Миллет-ле арасы шохлукъ — коммунизмни тамалы». («Халал джюрекле».)

Дерсни мураты. Ата джурт къазауатны заманында совет халкъланы бирикмекликлерин, шохлукъларын, аланы джигер урунууларын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбом авторгъа аталыб, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. *Классха соруула.*

1. Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан?
2. Поэма деб неге айтадыла?
3. 3—4 сабийге юй ишни соруу.
4. Хубийланы Осман поэмада къазауатны ал кюнлерин къалай суратлайды?
5. Миханл Лебедев бла Азаматны сыфатлары. (Юй ишни бу халда тинтерге боллукъду).

II. *Джангы дерс.*

1. Устазны ушагъы (авторну юсюнден).

Бююн биз Суююнчланы Азаматны «Халал джюрекле» деген повестин окъурукъбуз. Повестде автор нени ачыкълайды, не заманны кѣргюзтеди?

Повестине «Халал джюрекле» деб нек атагъанды?

2. Повестин кесгин окъутады (иги окъугъан сабийлеге), ангылагъанларыча, хапарын айтдырады.
3. Ангылашмагъан сѣзлени айыртыу.

Классха соруула:

Повестде не ишле, не кѣзюу кѣрюнеди?

Повестде халал джюрекли адамгъа кимлени санаргъа боллукъду?

Атларын айтыгъыз. Не ючюн? Повестини баш магъанасы неди?

Эпиграфны къалай ангылайсыз? «Адам къатында адам ёлмейди».

Сиз къайсы эпизодну джаратдыгъыз?

Хапарын айтыгъыз. Нек, несин джаратдыгъыз?

III. *Юйге иш.* Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

Сайлаб, бир эпизодну хапарын айт, ат ата.

IV. Энчи иш.

Повестин кесеклерине соруула.

(Соруула кѳангада джазылыб боллукѳдула.)

1. Сабийле, ичлеринден окѳуб, соруулагѳа джууабла хазырлайдыла.

а) Школланы инспектору кѳайры баргѳан эди?

б) Ол сочиненненелени окѳуй келиб, аны эсине не хапарла тѳушедиле?

в) Айтекни юйдегисини Уллу Ата джурт кѳазау-атха дери джашауу.

г) Совет халкѳны рахат джашауу не чурум бла бу-зуду?

д) Айтек Ата джуртун кѳалай джакѳлайды, не джигитликле этеди?

ж) Шофер бла авторну тѳобешиулери.

V. Карточкала бла ишлеу.

Карточка № 1

1. Повесть деб неге айтадыла?

2. Повестде Назифаны сыфаты.

Карточка № 2

1. «Бир юйюрде» деген хапарны кесеклеге юлешиб, башла атаб, план сал.

2. «Бир юйюрде» деген хапарда кѳаллай нарт сѳз-леге тѳубейсиз?

Карточка № 3

1. Повестде хапарлауну, суратлауну таб.

2. Текстде тилни кесгин амалларын (тенглеши-риулени, метафораланы, эпитетлени) излеб, юлгюле кел-тир, д. а. к.

VI. Этилген ишлени сюзюу, багѳа берну.

Хубийланы Назир

«Булутла». «Алтын чапракѳ»

Хубийаны Назирни бир кѳауум чыгѳармалары бла сохтала IV, VI класслада шагѳрей боладыла. VII классда аны «Булутла», «Алтын чапракѳ» деген назмуларын окѳургѳа бир сагѳат буюрулады.

Табиғатны юсюнден кёб чығарма джазылганды. Аны эки магъанасы барды. Биринчиси, чығармада айтылган затла тауда, тюзде, чегет ичинде, тенгиз джагъасында боладыла дегенча; экинчиси, табиғатны джашауу геройланы джашауларына кёре тюрленеди. «Булутла» деген назмуда булутланы юсю бла халкыны джашаууну юсюнден айтылады, булутла халкыны джашаууну кюзгюсюча кёрюнедиде.

«Булутланы» юсюнден айтырны аллы бла поэтни чығармаларында табиғат кяаллай бир орун алганына кяараргъа керекди. Аны биринчи китабында табиғатны юсюнден талай назму барды. Сёз ючюн, «Джаз» деген назмуда хар зат джаны болганча алай суратланады:

Хар терек да, джап киргенча,
Къозгъалыб чагъад,
Ингил хансчыкъ мылы джерден
Ышарыб чыгъад.

«Аууш» деген китабында «Тубанлы кёл», «Джашил дуния», «Агъач аякъ» деген назмуларында табиғат уллу орун алады. «Къаяда джазыу» деген китабында кёб назмуда табиғат бла адамны джашауу биргелей кёрюнеди. «Джашил дуния» деген китабында уа кёб назмуда табиғатны юсюнден айтылады. Анга назмулары атлары да шагъатлыкъ этедиле: «Таулада терек ауса», «Толкъун арый билмейин», «Суу саркъады тенгизге», «Джерде чыкъ джашар», «Къызыл къаяла», «Тау джел», «Акъ кяр», «Кюз», дагъыда башхала.

«Джерни сагъышлары» деген китабында табиғатны юсюнден кёб айтылады. Алай бла кяарасакъ, Хубий уллу творчествосунда табиғат уллу орун алады. Поэт табиғатны джюз тюрлю кёре биледи. «Булутла» деген назмусунда ол булутланы кёб тюрлю тюрлениулерини юсюнден джазады. Аллай тюрлениуле поэтни джюрек тамырларыны юсю бла ётедиле.

VII классны хрестоматиясында назмуну ал эки строфасында халат кетгенди. Биринчи строфаны биринчи тизгини «Бир кяарасам, кяалкъыр оноу этгенча» деб окъумай, «Бир кяарасам, исилеген кёйлача» деб окъургъа керекди. Назмуда алайды.

Къарачай халкъ, башха тау халкълача, малчылыкъ бла джашагъанды, ол себебден тенглешидириуледе мал-

чылыкъ кѣб айтылады. Назму «бир къарасам, иссилеген къойлача» деб башланады. Исси кюн къойла иссилеб, джоппу болуб, отларгъа да унамай тохтайдыла. Быллай тенглешдириу малчылыкъ поэтни джюрегине джууукъ болгъанын билдиреди. Сѣз ючюн, Къулийланы Къайсын кѣб шахарлада болгъанма, алай а элде туугъанма, элли поэт болгъанлай къалама дейди. Тыш къраллада алапат тохана къонакъ юйледен эсе, анга чегет ичинде джолну бара тургъан ёгюз, къуйругъу бла чибин къоруй, шоркъулдаб кѣлген тау суучукъдан ичгенни кѣргени багъалыды.

Поэтни «бир къарасам, турна сюрюу баргъанча, сиз тизилиб, кѣче-кѣче барасыз» дегени къуру булутланы болумларын билдириб къоймайды, поэтни турна сюрюулеге да суймеклигин билдиреди. «Бир къарасам, акъ джибекден кюнлюкча, иссиликден таулу къызын сакълайсыз» дегени таулу къыз «кюнтиймез» болуб турсун деген магъананы билдирмейди, аны намысын, сыйын тийыншлысыча кѣржурге хазырлыгъын билдиреди.

«Бир къарасам, эртденликни суйгенча, аллыгъызын кюн чыкъгъаннга бурасыз» дегени булутланы аллары къайры бурулгъанын билдириб къоймайды. Поэт эртденликде дуниягъа джарыкъ кюн тийиб келгенин кѣзюне кѣргюзтеди. Эртденликни ол хурмети хама да сакъланганлай турсун деген иннет барды.

Булутланы юсю бла поэт джамагъат магъаналы затланы юсюнден айтады. Ол магъана арт строфадады:

«Бир къарасам, шохлукъ, тынчыкъ элтгенча,
Кѣб къралгъа бизден салам элтесиз», —

деген тизгинлени магъаналарын къалай ангыларгъа боллукъду? Аны магъанасы бизни кърал шохлукъну, рахатлыкъны къралыды, бизни ол иннетибизни булутла социалист къраллагъа, дагъыда башха къраллада кеси кыйыны бла джашагъан, тюзлюкню, тенгликни суйген адамлагъа элтедиле дегенча ангылашынады. Алай а булутла кѣкде джюзюб айлансала да, Ата джуртуна поэт булутланы да кьошуб къарайды, булутла къайры барсала да, аланы джуртлары Совет джуртду деб къарайды.

«Алтын чапракъ» деген назмусунда поэт адамын талай затха сагъышландырады. Биринчиси, кюз артында бютеу табигъатны тюрлениую, табигъат къалай тюрленсе да, ол кѣзюу джылны айбат кѣзюуюдо, джерге байлыкъ, хурмет келтирген кѣзюуюдо, ол себебден назмуну атына «Алтын чапракъ» деб аталгъанды. Алай а ол кѣ-

зюуде да джер юсюнде кыйынлык аз болмагъаны айтылады. Джарсыулагъа автор нелени санагъаны ачыкланыргъа керек болады: тыш къраллада ачлык, джаланнгачлык, уруш бара тургъан джерле, озгъан къазауатны джарсыулары.

Андан сора терек кеси сюелиб тургъанлай, джаз сайын анга джангы чапракъла чыгыб, къач сайын акыгъанларын джашау кеси барыб тургъанлай, адамла дунягъа туууб, ёсюб, джашаб, экинчи ала кетиб, башхала туууб, ёсюб, джашаб баргъанлары бла тенглешдириледи.

Назмуну ючюнчю куплетини тёртюнчю тизгининде халат кетгенди: «турнала джюрегими нчи бла къанат къагыб ётдюле» дерни орнуна «къанат къагыб ёсдюле» деб джазылгъанды. Алай болса уа, магъана чыкъмайды. Экинчиси, назмуда табигъатны тюрленнгенине кёре, заман кюз арты болургъа керекди. Назмуну бешинчи куплетинде:

Мыдах эсе да, татлы
Кёрюнеди къачхы чакъ.
Сёлешеди терек бла
Сары алтын чапракъ—

деб джазылгъанды. Былайда кюз бошалаб, къач джууукълашханы ангылашынады. Биринчи куплетде айтылгъаннга кёре, кече узун, кюн къысха болгъандыла, кёк джуртха кюз келгени себебли, ёзен, тау да саргъалгъандыла. Кече кюнден эсе узун болуб 22 сентябрдан сора башлайды, кюз а чалкъы чалыннгандан башланады, сентябрны аягъына дерн барады. Кюзню арасына дерн джай баргъанлай турады. Кюз деб бичен ишлеген кёзюуге айтадыла. Ол себебден кюз келгенлей, хар зат саргъалыб тебремейди, саргъалыу кюз артында башланады.

ОТУЗ СЕГИЗИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. Хубийланы Назир. «Булутла». «Алтын чапракъ».

Дерсни мураты. Кесгин окъургъа юретну, тил байлыкъларын ёсдюруу.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбом, суратла, ЛЭТИ, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишни тинтиу. Джазгъан ишлерин джыйыу.

Соруула:

1. Повесть деб неге айтылады?
2. Повестни хапардан башхалыгъы?
3. Бу эки совет юдегини уллу шохлугъун неден билебиз?
4. Ала кыйынлыкъда, зауукълукъда да бир-бирине къалай къарайдыла?
5. Коммунизм къураучу джаш тёлю бла повестде адамланы халилерини юсюнден не айтыргъа боллукъду? д. а. к.

II. Жангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторну джашау джолуну, творчествосуну юсюнден. Назмуну тил абилыгъы.
2. Сёзлюк иш: бой, кюнлюк, курт, ау, чынгылла, бугъойла, кюмюш кърау, берекет, мыдыхча, д. а. к.
3. Устаз «Булутла» деген назмуну кесгин окъуйду, хар кесекчигин тинтеди.

Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Бир къарасам, турна сюрюу баргъанча,
Сиз тизилиб кёчкёче барасыз,
Бир къарасам, джукъусураб къобханча,
Мутхуз болуб, кюнню алтын джабасыз...
Бир къарасам, кюмюш кърау тюшгенча,
Кёк кюйюзде аз эсене турасыз...
Бир къарасам, къуш къанатын кергенча,
Минги Тауну айрысыла къонасыз,
Бир къарасам, ана джашын кёргенча,
Аны кёрюб, джарыкъ келлю боласыз...

(Хар тизгинни кеслерини сёзлери бла, ангылагъанларыча, ачыкълайдыла).

4. Сабийле кесгин окъуйдула, кеслерини сёзлери бла хапарын текстге джууукъ айтадыла.
5. Сабийлеге ичлеринден окъутуу.

Соруула:

1. Булутланы къаллай халлары айтылады?
 2. Назмуда поэтни туугъан джуртха соймеклиги къалай суратланады?
- «Алтын чапракъ»:

1. Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады: *джарсыу, чакъ, ёмюр*, д. а. к.
2. Сабийлеге кесгин окъутуу.

3. Кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла, хар кесегин тинтедиле.

Соруула:

1. Назмуда джылны не заманы суратланады?

2. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Мийик кёкде турнала,
Таууш эте кетдиле,
Джюрегимн ичн бла
Къалат къагъыб ётдюле.

3. Турнала къайры учдула, нек?

4. Къачхы табигъатны ышанлары не затлада эсленедиле?

5. Метафораланы ким табар:

Джегиб джашил агларын,
Джай кетгенди, джол узакъ.
Кюзню алтын джырларын
Джырлайд алтын чапракъ.

(Бу халда тинтерге боллукъду назмуну.)

III. Юйге иш. Хар ким сайлаб бир назмуну азбар этеди.

IV. Тил ёсдюрюу.

Соруула: 1. Тенгleshдириуле деб неге айтадыла?

2. Бетлеуле деб неге айтадыла?

Биринчи къауум — тилни суратлау мадарларын табады, карточкала бла ишлейди.

1. Акъ шпандан бойлача; турна сюрюу, акъ джибекден кюллюкча, таулу къыз, чагъылгъан джюнлеча, кюртлеча — тенгleshдириу;

2. Къалкъыр оноу, суу ичесиз, къачасыз, кёче-кёче барасыз, ышарасыз, д. а. к. — бетлеуле; бу халда, былайыракъ болургъа боллукъду иш.

Экинчи къауум — назмуланы бирин азбар этеди.

Ючюнчю къауум — назмула, сочинениеле джазады.

(Хубийланы Назир булутланы юсюнден былай джаза эсе, сиз а булутланы къалай суратларыкъ эдигиз?

Сабийле былай джазадыла:

Чууакъ кёкде, Миңги Тауу джитисинде
Керпеслениб, сиз суу тамчыланы эмесиз,

Сютден тойгъан маркъа улакълача,
 Сиз Къара тенгизге эпесиз.
 Кёк кюйюзге ала окула тюшгенча,
 Чууакъ кёкде мамукъ кибики джюзесиз.
 Чокъуракъ Къобаныбызны ёхтем толкъунларында
 Сиз тюрсюнюгюзню кюзгюдеча кёресиз.

V. Лэти-60 бла ишлеу.

1. Къачны суратларына къарау, хапарчыкъ къурау
 («Алтын къач» деген темагъа).

2. Къачны юсюнден назмула, сочиненнеле окъуу.

VI. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм этиу.

Шаманланы Медиха

«Кичибатыр»

Шаманланы Медиханы творчество джолу бла сохтала алтынчы классда шагърей боладыла. Анда аны «Кичибатыр» деген повестини джартысын окъуйдула, джетинчи классда да — джартысын.

IV—VI класслада сохтала Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден талай чыгъарма окъуйдула. Сёз ючюн, Тхайцухов Бемурзаны «Ленинни джашы», Блимгъотланы Мунирни «Джур балачыкъ», Отарланы Керимни «Биз ант эте эдик», «Кече», Евгений Кригерни «Темир атлы» Эбзеланы Ханафийни «Марал», Тёппеланы Сюлеменни «Атам урушдан къайтса», Джаубаланы Хусейни «Сёлешедиле ёлген солдатла», Байрамукъланы Халиматны «Джылла бла таула», Хубийланы Османни «Аманат», Хубийланы Назирни «Морх ауушну джигитлеринне». Шаманланы Медиханы «Кичибатыр» деген посестини аладан башхалыгъы документли повесть болгъанындады, повестини баш геройлары Кичибатыр бла Юнус суратлау образла тюлдюле, керти да джашаб, Ата джурт къазауатда уллу джигитлик этиб ёлген адамладыла, аланы атлары тюрленмей джазылгъанды повестде.

Алтынчы классны хрестоматиясында повестини ючюнчю башындан окъуб башлайдыла. Кичибатырны атасы ёлген заманда, анга къуру 12 джыл болгъанды. Юйдегиде бютеу да алты сабий болгъаны себебли, ол эртде огъ-

уна анасына болушуб тебрейди, колхозда ишге джарашады, джылы джетерге уа аскерге кетеди. Кичибатыр кёб миллетли Совет Аскерде кесине кысха тенгле табады, артыксыз да бек Михаил бла тенглик джюрютеди. Школ тенгини кёзюнден кёрюб, Михаил Кичибатыргъа Лёня деб атайды. Къазауатны биринчи кюнюнде огъуна Кичибатырны татлы тенги Михаил ёледи.

Кичибатыр чегет ичинде кеси джангыз бара тургъанлай, Юнюсге тубейди. Кичибатыр бла Юнюс (партизан атлары Лёня бла Коля) бирге партизан болуб айланадыла, немецле сюрюб баргъан коммунистле бла комсомолчуланы кыутхарадыла. Бу затланы юсюнден III—VIII оашлада айтылады. Алтынчы классны программасында «Кичибатыр» деген повестни ючюнчю-онунчу башлары део джазылгъанды. Алай а VI классны хрестоматиясына повестни III—VIII башлары бир-бири ызындан салынгандыла, андан сора уа повестни онунчу башы, «XIII башы» деб джангылыч джазылгъанды. Андан сора повестни онбиринчи, онекинчи башлары кыошулмай, онючюнчю башы кыошулгъанды. Аны алай нек болгъаныны сылтауу белгиледи. Повестни кесинде сегизинчи башындан сора онунчугъа кёчеди. Ол себебден повестни алтынчы классда окъууну сегизинчи башы бла бошаргъа керекди. Джетинчи классда уа тогъузунчу башындан башларгъа керекди.

Тогъузунчу башында къазауатны уллугъа, гитчеге да ауур кыйынлыкъ салгъанын автор кече чегетде кеси джангыз не этерге билмей айланынган джашчыкыны юсю бла кёргюзеди. Джашчык, кече арыб, онгсуз болуб, баралмай тохтагъанында, Юнюс аны аркъасына миндириб, кесини сабийин эркелетгенча элтеди. Ол совет адамлада уллу гуманизмни, халкъланы кыарнаш шохлугъун кёргюзеди.

Онунчу башында Кичибатыр бла Юнюс туб билирге келген сатлыкъ итни сезедиле, аны ким болгъанын кесине айтдырадыла. Кичибатыр бла Юнюс кыуру эки партизан болсала да, Совет Аскерни джорукъларын толу сакълайдыла.

Онбиринчи башында Кичибатыр бла Юнюс элни кыйырында джашагъан кыартла Михаил бла Мариягъа келгенлери джазылады. Партизанлагъа азыкыгъа деб элде кыйсы бири да разы болуб, кыабарыкъ берирге излегенлерин айтады Мария, алай а партизан джашланы кече алагъа келгенлерин немецлеге айтырыкъ адамла да та-

быладыла. Немецле элледэ кьаллай кыйынлык салгъанларын джашлагъа Марня айтады. Фашистле джашчыкъланы аналарыны кьолларындан алыб, Германиягъа ашыргъандыла.

Онекинчи башында Кичибатыр бла Юнюз кеслери джангыз уллу джигитлик этгенлерини юсюнден, Леонову партизан отрядына кьалай тюбешгенлерини юсюнден джазылады.

Онючюнчю башында Кичибатыр бла Юнюз эки эки партизан отрядны командирлери болгъанларыны юсюнден, ардан а Леонов—партизан кьауумну тамадасы, Кичибатыр да аны заместители болгъанларыны юсюнден джазылады. Андан сора партизанла Кичибатырны башчылыгъы бла тутмакъланы тюремеден бошлагъанларыны юсюнден джазылады.

Онтюртюнчю башында Кичибатырны уллу сермешинде болгъаны, сермешиню аягъына аны ёлгени айтылады, онбешинчи башында да — аны партизан тенглери кьаллай мыдахлыкда асырагъанларыны юсюнден.

Бу повестде сёз нени юсюнден барса да, анда эки зат ачык танылгъанлай турадыла: бири партизанланы джигитликлери, экинчиси да — бютеу совет адамла, джетген юнде эгеч-кьарнаш болуб, фашизмге кьаршчы кюреш бардыргъанлары. Анга юлгюге онбешинчи башындан талай абзац келтирейик, Кичибатыр ёлгенинде, аны юсюнден не айтханларына кьарайык.

«Бизни багъалы кьарнашыбыз, кьалай ёлюб кьалдың?! — деб тиширула сарнаб джылайдыла. Уллу белорус чегетде ол кюн алайын басхан бушуугъа тёзген бек кыйын эди. Табхан анасы, туугъан эгечлери, кьарнашлары этмезлики этдиле Кичибатырны партизан тенглери.

Леонов алгъа чыгъыб, тегерекге кьарады. Ол бююнча кыйналыб бек аз сёлешген болур эди.

— Джолдашла! — деб джыйылгъанлагъа айланиганында, эки мингден аслам адам шум болду... — Джолдашла, биз бююн эм бек суйген адамыбызны ахыр джолгъа ашырабыз. Хайыркызыланы Алимырзаны джашы Кичибатырны джигитлиги, аны ёхтемлиги бизге кьой, Белорусияны кёб джерлерине белгили болгъанды. Халкыбыз аны, туугъан джашын кёргенча, багъалы кёргенди. Хар кьалайгъа барса да, атын айтдыргъанлай тургъанды. Немецле уа Кичибатырдан, отдан кьоркьгъанча, кьоркьгъандыла. Бююн биз суйген тенгибизни басдырабыз. Аны дертин алыргъа барыбыз да ант этебиз... Ата джуртубузну Кичибатырча уланлары унутулмайдыла.»

КЪЫРКЪ БИРИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. Шаманланы Медиха. «Кичибатыр» (XI—XV баш).

Дерсни мураты. Уллу Ата джурт къазауатны заманында партизаналаны джигитликлерин, фашистлени джаныуар халилерин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, иллюстрацияла, магнитофон «Кичибатыр бла Юнюсню ушакълары» (ушакълары устаз хазырлайды).

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Юй ишни соруу.

1. Хубийланы Назирни джашау джолуну, творчествосуну юсюнден ушакъ.

2. «Булутла, «Алтын чапракъ».

а) назмуланы азбар соруу;

б) назмуда поэтни туугъан джуртха сюймеклиги къалай суратланады?

в) бу тизгинледе метафораланы таб:

Джегиб джашил атларын,
Джел кетгенди, джол узакъ.
Кюзию алтын джырларын
Джырла, алтын чапракъ!

г) бу тизгинледе тенгleshдириуленни таб:

Бир къарасам, башха болмай, чардакъча,
Чууакъ кёкню мыдах болуб тутасыз.
Бир къарасам, сиз, уялчакъ къонакъча,
Чыртда тебмей, мийик кёкде турасыз.

(Былайыракъ тинтерге боллукъду юй ишни.)

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторну юсюнден, джангы дерсин юсюнден.

а) Шаманланы Медиханы «Кичибатыр» деген китабын ким окъугъанды?

(Устаз бу хапарны юсюнден сабийлени окъургъа учундургъан талай сёз айтады).

2. Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш да бардыра: гарнизон, джесир, сымпайыб, ышаннга, трофейле, д. а. к.

3. Автор не заманны кёргюзтеди, кимлени сыфатларын ачыкълайды?

4. Уллу Ата джурт къазауатны заманында партизан къозгъанлыуу юсюнден ким айтыр?

5. Бизни элде болгъанмыдыла партизанла, кимледиле?

6. Партизанланы этген джигитликлерини юсюнден ким айтыр?

7. Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу, текстге джууукъ.

8. Джигитликни юсюнден къаллай назмула, хапарла, нарт сёзле билесиз?

III. Юйге иш. 1. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.
2. Суйген эпизодунга план салыб келирге.

IV. Энчи иш.

1. Сайлаб бир эпизодну планын саладыла, планига кёре хапарын айтадыла.

2. Кичибатыр бла Юньюсю ушакъларын табадыла.
(Магнитофонда ушакъгъа тынгылау.)

3. Эки таулу джаш партизан отрядха къалай тюбегендиле?

4. Леонов бла Кичибатыр не сагъыш этедиле?

5. Алексей Васильевичден Кичибатыр не тиледи? Кичибатыр муратына джетдими?

V. Тил ёсдюрюу.

1. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден назмула, нарт сёзле, джырла окъуу.

2. Уллу Ата джурт къазауатда ёлген элчилени юсюнден ушакъ.

VI. Этилген ишлеге багъа берну, оюм этиу.

Джаубаланы Хусей

«Джерни джарыгъы»

Джаубаланы Хусейни творчествосу бла сохтала IV—V класслада шагърей боладыла. VII классда аны «Джерни джарыгъы» деген поэмасындан юзюк берилгенди. Кеслерин окъургъа да «Ёлюмсюз» деген назмусу берилгенди. Программада поэма толусу бла кёргюз-тюлгенди, юч сагъат аны себебли буюрулгъанды, китабда поэманы юзюгю берилгени себебли, устаз анга эки сагъат бериб къояргъа боллукъду.

Поэмада эм алгъа Октябрь революцияны музейинден башланады. Алай а поэт мен музейде кёб затланы кёрюб сейирсиндим, деб башламайды. Революцияны кюнчюнден бютеу къралгъа эркинлик, насыб ке-

либ, алгъын унугъуб джашагъан таулу да энди уллу къралыбызны тыйыншы адамы болгъанындан башлайды:

Мен эркин къралпы
Бир джаш адамы.

Бютеу халкълагъа насыб, эркинлик, тенглик келтирген Революцияны музейи таулу джашха багъалы эмда магъаналы затча кърюнеди. Автор кесини кълюне келгенни джазгъанлыкъгъа, ол халкъны, бютеу Россияны алгъыннгы джашаууна сагъыш этеди. Музейде тургъан затланы ичинде халкъгъа заран берген затла аны джюрегин инджитедиле. Ол себебден автор, алагъа къараб, патчахлыкъны къанлы ёмюрюн кёрдюм дейди.

Патчахлыкъны зор къаласына Петропавлов къаланы санайды. Белгилисича, ол тюме Петербургда Нева сууну онг джагъасында Къышхы къаланы (бюгюнню Эрмитажны) туурасында ишленгенди. Ары тюзлюк ючюн кюрешген алчы адамланы атхандыла. Аланы ичинде декабристлени да. Аны къара ачхычы таулу джашны джюрегине тюреледи. Алай болса да поэт ол затлагъа, кыйналгъандан эсе эндиги джашаугъа къууаннганы аны джюрегинде биринчи орунну алады.

Аны кёргенлей,
Башха музейге
Бёлюнуб эсим, акъылым,
Къараны тюл да,
Джарыкъ нишетни
Юсюнден келди айтырым.
Кёзюме ачыкъ
Кёрюнуб кълды
Ленинин джылы къарамы,
Насыб оноула
Джазыб туруучу
Аны огъурлу къаламы.

Былайда автор эки затны бирден кёргозтеди: бири тенглик, тюзлюк ючюн кюрешгенлени джыйыб тургъан уллу тюрмени къара ачхычы, бири да Ленинин къарамы, аны халкълагъа тенглик, тюзлюк, насыб, деб джазгъан къаламы. Тюрмени ачхычы адамланы джюреклерин чанчдырады, Ленинин къаламы бютеу адамлагъа эм багъалы затча кълалады.

Къара ачхыч музейде нек сакъланыргъа керекди, деб автор кеси кесине сорады. Ол «сыйсыз белгиди»,

тюзлюкню ёлмезлигине шагъатлыкъ этеди, дейди; ол мазаллы къара ачхыч Петропавлов тюрьме бла бирге тюзлюкню аллын тыялмагъанды, бюгюн а ол «аякъ тюбуне атылыб тургъан ёлюкдю».

«Тюзлюкге тыйгъыч» деген башында патчахлыкъ, аны эгетлери Ленинге тыйгъыч болургъа кюрешгенлеринден джазылады. Ленин бютеу джерни джарсыууна джарсыгъанды, патчахлыкъгъа къаршчы Боранны къозгъагъанды. Боран тюзлюкню келечисине саналыб джазылады, ол Боранны аллын тыяр кюч а болмагъанды.

Ючюнчю башына «Боран» деб аталгъанды. Боран — Революция дегенча ангылашынады. Боран терсликге къобады, саулай Россияны тазалайды, ол Боран хар къалайгъа да кесине джол ачады, патчахлыкъны къара ишлерин кау-куу этеди.

Поэмаы тёртюнчю башына «Джерни джарыгъы» деб аталгъанды. Бу башда Октябрь революциядан сора талай джыл ётген кёзююнц юсюнден джазылады. Совет Союзу бютеу миллетлери бир иннетде, къарнаш шохлукъда джашагъанлары. Фашист Германия бизге от ачханында, бютеу совет халкъла фашизмге къаршчы чыгъадыла. Аланы ичинде юч адамны атлары айтылады. Бири Александр Матросов. Ол 1943 джыл кёкюреги бла дзотну юсюн джабханды. Къысхача айтыргъа, Александр Матросов дуппурну ичинде орналыб, бурну бери къараб ата тургъан пулемётну быргъысына бауурланыб, джигитча ёлгенди, джюзле бла тенглерин да сау къалдыргъанды. Къазауатны аллындан артына дери Матросовча этиб ёлгенлени саны 260-дан атлайды. Аллаила бюгюн, бюгеча да изленедиле.

Хачирланы Хызыр Матросовча этгенлеге саналады. Джёгетейден ногой джаш Къумукъланы Халмурза 1943 джыл Донда Матросовча этиб ёлгенди. Дерсде аланы юсюнден хапар айтыргъа боллукъду.

Поэмада Къасай улу деб кёб айтылады. Ол партизан полкну командири Къасайланы Османды. 1944 джыл, уллу джигитлик эте, ёлгенди. Аны юсюнден газетледе, китаблада да джазылгъанды. «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деб аны юсюнден Лайпанланы Сеид джазгъан китаб чыкыгъанды. Османны аты Белоруссияда элге, школагъа, орамлагъа аталгъанды.

Андан сора поэмада испан джаш Рубен Ибаррури Волганы джауладан сакълай джан бергенди деб джа-

зылады. Ол Испанияны Коммунист партиясыны председатели Долорес Ибаррурини джашы эди. Испанияда фашист режим салыннганында, Долорес Ибаррури, СССР-ге келиб, талай джылны мында джашагъанды.

1945 джыл Берлинде рейхтагны башына СССР-ни Къызыл байрагын такъгъанланы бири Кантария болгъанды. Поэмада анга «малгарлы джаш» деб айтылады. Малгарлыла къарачай фольклорда да айтылыучандыла. Ала Тау артында джашайдыла, илму литературада алагъа «мегрел» дейдиле.

Поэманы аягъында Ленинчи иннетни ачхычы бла бютеу совет халкъла насыб джашау ишлейбиз, коммунизмни тамалын салабыз, чексиз аламны аулайбыз, деб джазылады. «Алам» космос, вселенная деген магъананы билдиреди.

КЪЫРКЪ ДЖЕТИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. Джаубаланы Хусей, «Джерни джарыгъы».

Дерсни мураты. Алгъын бла эндиги джашауну башхалыкъларын ангылатыу, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбомла, нарт сёзле, ачыкълау, сочинениеле, изложениеле, джырла джазылыб, карточкала, грампластинка «Ленинни джыры». (Сёзлери Хубийланы Османны, макъамы Ногъайлыланы М.)

Дерсни барыуу — ушакъ, кёргюзтме халда.

І. Юй ишни соруу.

1. Юй ишге кёз джетдириу, иги ишлени сабийлени алларында суратлау, махтау.

2. 2-3 сабийге юй ишни соруу (хапар, соруу халда).

(Устаз талай соруу бере, кеси да болуша, юй ишни бегитеди, оюм этеди.)

ІІ. Джангы дерс. «Джерни джарыгъы».

1. Устазны ушагъы (авторну джашау джолуну, творцовосуну юсюнден).

Джаубаланы Хусей «Джерни джарыгъы» деген поэмасында эскилик бла жангылыкъны тенгешдиреди,

Совет властны джаратылгъаны бла аны бююннго уллу хорламларыны юсюнден сагъышларын суратлайды.

Совет власть таш тебеледен айырыб, урунган халкъга кенг къанат берди. Анга шагъатлыкъ этген — бююннго джашау.

2. Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш да бардыра: *тюзлюк иннет, хорлам сауут, зорлукъну ёлюгю, сыбыртхы, зор дуня, къара ачхыч, огъурлу къалам, сесе, эркин нюзюр, тузакъгъа, д. а. к.*

3. Сабийлеге кесгин окъутады, кеслерини сёзлерин бла хапарын айтдырады.

III. Соруула:

1. Поэманы бу юзюгюне «Революцияны музейинде» деб неъ атагъанды?

2. Музейде автор не затланы юсюнден сагъыш этеди?

3. «Революцияны музейинде» деген бёлюмде бу тизгинлени къалай ангылайсыз:

Огъурлу къалам!
Кёрген адамны
Джюрегин, келюн джарыта,
Сен сакъланаса,
Уллу Ленинин
Ёлюмсюзлюгюн тапыта.

4. «Тюзлюкге тыйгъыч джокъду» деген бёлюмде бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Кесн мында тургъанлыкъгъа,
Кючю халкъда сакъланганын

5. Поэмада миллетлени къарнаш шохлугъу къалай кёрюнеди?

(Бу халда тинтерге боллукъду джангы дерсни.)

IV. Юйге иш. «Тюзлюкге тыйгъыч джокъ» деген юзюкню азбар этерге.

V. Бегитиу.

1. Ичлеринден окъуб, хапарын айтыу (текстге джууукъ).

2. Китабда соруулагъа толу джууабла хазырлау.

VI. Энци иш.

Классны «Зорлукъну къара ачхычы» бла джангы джашауну «алтын ачхычы» деб хапар джазаргъа хазырлау.

1, Грампластинкагъа тынгылау.

Алгъыннгы джашау бла эндиги джашауну юсюнден ушакъ.

2. Теманы ачыкълау.

а) «Зорлукъну «Къара ачхычы» не заманны ачхычыды?

б) Джашауну «алтын ачхычы» не заманны ачхычыды?

3. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Вулкан чыгъыб урду да,
Тот бугъоуланы чачды.
Залымлени къууду да
Халкъгъа тенгликни ачды...

(Теманы былайыракъ ачаргъа боллукъду.)

4. План салыргъа юретю.

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

Къобанланы Дагир

«Россия». «Булут бла тенгиз»

Къобанланы Дагирни чыгъармалары бла сохтала IV—VI класслада шагърей боладыла. VII классда окъургъа аны эки назмусу бериледи: «Россия», «Булут бла тенгиз». «Россия» деген назмуну азбар этерге керекди.

«Россия». Тюзлюк ючюн Россияда кюреш баргъаны таулагъа джайылады. Граждан къазауатны заманында уа таулулада Россиягъа ышаныу, Россиядан болушлукъ сакълау ёседи. Таулагъа Совет власть салыныб бошагъандан сора, Россия, орус халкъ, Москва таууланы эм уллу таянчакълары болгъанларын таулула ангылайдыла. Тенглик, тюзлюк, насыб да Россиядан келгени ачыкъ болады. Большевиклени джоллары таууланы джарыкъ джолгъа чыгъара баргъаны кимге да белгили болады. «Окъумагъан сокъурду» деб таулула эртде айтхандыла. Совет власть салыныб, тау элледешколла ачылгъанларында, алада эм алгъа окъутуб тебрегенле орус устазла болгъандыла. Таулулагъа насыб Мекка шахардан, Кебадан, не аллахдан болмай, Москвадан болгъанын таулула дженгил ангылагъандыла. Москва къуру Россияны ара шахары болуб къалмай, уллу къралыбызда джашагъан бютеу халкъ-

ланы ара шахары болганы ачыкъланады. Джангы халкъ джырлада Россия, Москва кёб айтыладыла.

Қъарачай поэзия джаратылгъан кюнден башлаб Россияны бютеу халкълагъа уллу магъанасы болганы бютеу поэтлени чыгъармаларында айтылады.

Қъобан улу кесини назмусунда Россияны кёб халкълагъа къаллай бир магъанасы болганын ачыкълыйды. Ана сабийлерин эркетиб, отдан, суудан сакълыйды. Ёсдюргенча, хар не игиликге, ашхылыкъгъа, таза иннетде урунургъа юретгенча, Россия кёб миллетлени алай юретеди, дейди. Бир юйюрге ёсген адамла бир-бирин багъалы кёргенча, бютеу Россияда джашагъан халкъла да бир-бирин алай кёргенлерин джазады. Устаз кеси къараб дагъыда Россиягъа аталгъан чыгъармаладан хапар айтыргъа боллукъду. Башкир поэт Мустай Карим, «Мен оруслу тюлме, алай а россиячыма» (россиянин) деб, бир назмусунда алай айтады. Малкъар поэт Отарланы Керим «Россая, эшит мени, джашынг сёлешед сени», деб башлайды назмусун. Абаза поэт Пасарби Цёков кёб суула бир уллу суугъа къошулгъанча, кёб миллетле Россиягъа къошуладыла деб джазады.

«Булут бла Тенгиз». Бу назмуда эки магъананы юсюнден айтыргъа тыйыншлыды. Биринчи магъанасы эм аягъында айтылады:

Бизде да бард кёб затны унутханла,
Кеслерин да булут этиб тутханла.

Назмуну экинчи магъанасы аны суратлау усталыгъындады. Булут кесин махтаб айтхан сёзлени юслерине къараб тургъанча боласа. Ёмюрге тынчлыкъ табмай тургъан учсуз-къыйырсыз тенгиз толкъунла, аланы башларында къара булутла. Сагъыш этмей, окъуб кетген Булутну тюзге санаб къояргъа боллукъду.

Қъара булут кёкде джюзгенлей айланады, ол бютеу дунияны башындан ёхтем къарайды, ол джерге не салкъынлыкъ береди, керек болса, джауум болуб джауады да бютеу дунияны кёгертеди, джангыртады, джангурдан сора бютеу дуния къозгъалгъанча, джангы бет алгъанча болады. Тюрлю-тюрлю бояулагъа кириб, булутла кёкге да айбатлыкъ саладыла, неда келиб тау башлагъа, къонадыла. Тенгиз а хаман ол биягъы орнунда бирчалай турады. Андан эсе тенгиз къуруб кетсе, ол иги тюлмю эди, тенгиз орналгъан джерде адамла джашасала иги тюлмюдю, деб Булут алай мурат этеди.

Тенгиз Булут бла демлеширге ашыкьмайды, ол сабыр джууабында тенгизсиз Булут кеси да болмазын айтады. Булутну Тенгизге уллу кёллюлюк этгени терек чапракьла тамырлагьа уллу кёллюлюк этгенлерине ушайды.

ЭЛЛИ БИРИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. Кьобанланы Дагир. «Россия», «Булут бла Тенгиз».

Дерсни мураты. Бютеу совет халкьлагьа уллу орус халкьны болушлугьун, терен магьанасын, Россияны кьюнден ууакь миллетлени эркин, джарыкь джашаугьа чыкьганларын ачыкьлау.

Дерсде окьуу керекле: авторну сураты, альбомла, тюрлю-тюрлю сочинениелери, назмулары, нарт сёзлери бла.

Дерсни барыуу — ушакь халда

1. Классха соруула:

1. Джаубаланы Хусейни джашау джолуну, творчествосуну юсюнден ким айтыр?

2. Поэмада миллетлени кьарнаш шохлугьу кьалай кёрюнеди?

3. «Боран» деген бёлюмде «джахил джорукьла» деген сёзтутушну магьанасын ким ачыкьлар?

4. «Зорлукьну кьара ачхычы» бла джангы джашауну «алтын ачхычы» деген темагьа джазгьан халпарчыгьын ким окьур?

5. 2—3 сабийге поэманы «Тюзлюкге тыйгьыч джокь» деген кесегин азбар соруу. (Сабийле билгенлерин айтадыла, устаз толтурады.)

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагьы (авторну джашау джолуну, творчествосуну юсюнден, портретин да кёргюзте).

Бюгюн биз Кьобанланы Дагирни «Россия» деген назмусу бла «Булут бла Тенгиз» деген поэмасын окьурукьбуз, тинтерикбиз.

Бу назмуда, поэмада Дагир нени ачыкьлайды, кьалай адамланы суратлайды? Ата джуртну суююню, аны сакьлай билиуну, тенгликни, шохлукьну, адам-

лыкыны, ишленмекликни, усталыкыны кяалай суратлайды?

Россияны кючюнден ууакъ миллетлени джарыкъ кюннге чыкыгъанларын, бютеу совет халкълагъа уллу орус халкъны болушлугъун, терен магъанасын кяалай суратлайды?

2. Устаз назмуну кесгин окъуйду («Россия»), сёзлюк иш да бардыра:

3. 2—3 сабийге кесгин окъутады, соруула да бере;

а) совет халкъланы къарнаш шохлугъун бегитиуде Россияны терен магъанасыны юсюнден назмуда кяалай айтылады?

б) «Россия шохлукъну кяаласында» деген темагъа хапар ким айтыр?

в) СССР-ни халкъларыны къарнаш шохлугъуну юсюнден кяаллай назмула билесиз?

(Сабийле, кеслери ангылагъанча, ачыкълайдыла, устаз да ала джетишдиралмагъанны джетишдиреди.)

г) Бу тизгинлени кяалай ангылайсыз? Ачыкълагъыз:

Ма алайды бююн Россия тамам,
Кёб миллетни анача ёсдюрген.
Къарнаш, эгеч болур кибик хар адам,
Мутхузлукъдан джарыкъ кюннге келтирген.

(Былайыракъ тинтерге боллукъду.)

«Булут бла Тенгиз».

Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш да бардыра:
ехтем, батыр, шыбла, толкъунла, д. а. к.

1. Бу тизгинлени кяалай ангылайсыз?

Бек къыйналад мени сенинге джюрегим,
Уллу кёллю болгъанынгы суймейме,
Булутладан махтаучуну бир кесин
Алай кёбню кёкде учуб билмейме.

Бююн булут, тамбла джаууб тюшерсе,
Саркъа-саркъа ма былайгъа келирсе,
Кёб махтансанг, бу хауаны кюсерсе,
Тенгизни да ким болгъанын билирсе.

а) Булут Тенгизге не айтыб махтанады?

б) Булут Тенгизни не бла терслейди?

в) Сиз бу басняны магъанасын кяалай ангылайсыз?

г) Басня деб неге айтадыла, кяаллай басняла би-

д) Тенгизни Булутдан онглугъун неде кёресиз?

е) Адамлада боламды кёб затны унутхан, кесин Булут этиб тургъанла?

2. Назмуну сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айыртыу.

а) Окъугъан заманда тилни суратлау мадарларына эс белюрге керекди; басня къаллай тил бла джазылгъанды?

б) Автор къаллай сёзле бла тенгишдиреди махтанчакъ Булутну?

III. Жангы дерсни бегитиу. Соруула бла ишле (китабда).

IV. Юйге иш. 1. Басняны бетледе кесгин окъуб, китабха джууукъ хапарын айтыргъа. 2. «Россия» деген назмуну азбар этерге.

V. Энци иш.

1. Басняны энчи окъуйдула.

2. Сайлаб бир кесегин азбар этедиле, бири Булут, бири Тенгиз болуб. (Булут бла Тенгиз бир-бири бла сёлешедиле.)

3. Бу тизгинле кимни сёзлеридиле:

Мен болмасам, сен туумазенг дуннягъа,
Мен бергенме сенге ариу джашауну.
Таб кёреем, барыб къоппсанг къаягъа,
Къююб быллай телл-мелл джашауну.

Къаллай адамлагъа айтыргъа боллукъду бу сёзлени?

4. Басняны иннет магъанасы неди? Басняны джашауда магъанасы?

(Соруула къангада джазылыб турургъа керекдиле.)

VI. Тил ёсдюрюу.

Биринчи къауум — тюрлю-тюрлю басняла окъуйду, магъаналарын ачыкълайды. (Кабинетде китабладан.)

Экинчи къауум — Булут бла Тенгизни ушакъларын юрениб, бетледе сёлешеди.

Ючюнчю къауум — «Россия» деген назмуну азбар этеди.

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

Алийланы Умар

«Ненча кере келсем да»

Алийланы Умарны творчеству бла сохтала VI классда шагърей боладыла. Джетинчи классда аны «Ненча кере келсем да...» деген назмусун окъургъа бир сагъат бетиледи.

Бу назмуну магъанасы тереңди, апда эки проблема салынады: халкъны алгъыннгы джашауу бла эндиги джашауу; талай тауну энчи атлары къалай къуралгъанлары.

Поэт назмусун бююннгю джашаугъа къууаннгандан башлайды, къууанч бла да бошайды:

Ненча кере келсем да бу джерлеге мен,
Джаңгыча кёрюпеди хар бир келгеним —
Ары — таула, бери — шахар, тюзю да кенг,
Джарытады джюрегимн хар кёргеним.

Таула не заманда да сюелиб тургъанлыкъгъа, ала таулуланы джюреклерин хар заманда къууандырмагъандыла. Джашауну мутхузлугъу таулары ариулукъларын кёрюрге къоймагъанды. Ол себебден эски къарачай джырлада къуру таулагъа, суулагъа, кёллеге этилген джыр джокъду. Энди уа таулу таулары джангыдан кёрюб къууаннганча болады.

Джурту, халкъы эркин, насыб джашаугъа чыкъгъанлары себебли, поэт джерин артыкъ да багъалы кёреди. Алгъын заманлада таула сюелиб тургъан джерледе энди, ол таулагъа эришгенча, мийикбаш юйле да сюеледиле. Поэт джашаугъа кенг къарайды: таула, шахарла, тюзле энди аны Ата джуртудула. Ата джурту ючюн поэт кесин бек насыблыгъа санайды. Былайда бютеу совет адамла барысы насыблыдыла деген иннет барды.

Минги Тауну атына Эльбрус деб нек айтханларыны юсюнден да джазылады чыгъармада. Аны юсюнден кёб тюрлю айтыу барды. Алай а ала алкъын бир джанына бегиб бошамагъандыла. Қъарачайлыла, малкъарлыла анга Минги Тау дейдиле. «Минги» дегенни «минг» дегеннге санаб, Минги Таугъа «Тысячная гора» деб джазгъан алимле да бардыла. Алай а тюрк тиллени биринде «мёнгю» деб ёмюрлюк бузгъа айтхандыла. Минги Тауну башын ёмюрлюк буз басыб турады. Ми-

нги Тау бла Мёнгю Тау бир болурла. Гюрджюлюле «Ялбузи» дейдиле. Ол кипчак тилдеп сёз болур кесн да «джалы буз» деген сёзледен кёуралгъанды. Бу да таб келишеди. XIX ёмюрню поэтлеринде Минги Таугъа «Шат-гора» деб кёб айтылады. Эски тюрк тиллени бир къауумунда, эски къарачай тилде да «шат» деген «насыб» деген сёздю. Къаракетланы Иссаны «Кавказ» назмусунда «шатлыкъ келгенд булбулланы эсине» деб айтылады. Черкесле, къабартылыла Минги Таугъа «Ошхамахо» дейдиле. Аны магъанасы уа «Насыб тау» деб кёчюрюледи. Ол «Шат» деген кёчюрюлюб айтылгъан болур.

«Эльбрус» дегенни юсюнден да тюрлю-тюрлю айтыула бардыла. Алийланы Умар айтыу бла Минги Тау къайдан да болсуң, ургъан джелни бир джанына бурады, ол себебден къарачайлыла, малкъарлыла анга «Джел буруш» деб атагъандыла, джелни буруучу деген магъанада. «Джел буруш» дегенден чыгъыб къалгъан болурму «Эльбрус» деген сёз деб, автор алай мурат этеди.

Юца тау Пятигорскеден таула таба 5—6 километр барыбды... Бурун бизни ата-бабаларыбыз алайда уча этерге ёч болгъандыла, «Юца» деген сёз «уча» деген сёзден чыкъгъан болур деб, авторну мураты алайды.

Шахарны атына «Ессентуки» деб нек аталгъаныны юсюнден да поэт кёлюне келгенни джазады. «Ессентуки» деген нени билдиреди, не сёздю деб тюрлю-тюрлю айтыула бардыла. Бир къауумла джазгъаннга кёре, «Ессентуки» деген монгол тилде «джети байракъ» деген сёзню билдиреди. Бир заманда уа алайда керти да монгол аскерни 7 бёлеги болгъанды. Абаза тилде «Ессентуки» деген сёз джол тохтагъан джер, таугъа тирелген джер деген магъананы билдиреди. Алай а «Ессентуки» деген сёзге поэт айтхан тюз келишеди. Аллай айтыу илмуда да тюбейди. Къарачайлыла, къой къыркъыб бошасала, «хы энди эсен тюк чыкъсын», дегендиле. Бусагъатда да айтыучандыла алай. Баш джюлюсселе да, айтадыла алай. Ессентукда аламат гара чыкъгъаны белгилиди, таулула джаз алайда къой къыркъгъандыла. Къой къыркъыб бошасала, джууундургъан да этгендиле. Андан сора «эсен тюк чыкъсын», дегендиле. «Ессентуки» деген андан чыкъгъан болур, деб айтыу барды. Умар да аны юсюнден джазады. XIV ёмюрде араб джолуучу Мухаммед ибн Батут, Бештауда исси суу чыгъа-

ды, анда тюркюле джууунган этедиле. Анда джууунган адамны ауруу джокъламайды, деб алааны акъыллары алайды, деб джазады. («Ставропольская правда» газет, 25 июль, 1981). Тюркюле деб, эшта, ол къарачайлыла бла малкъарлылагъа айтхан болур.

Андан сора Алий улу къарачайлыла бла малкъарлыла бир халкъ болгъанларын айтады, ала бек эртде заманлада бир-бирине «алан» деб сѣлешгендиле, дейди. Аланла деб кимге айтханларыны юсюнден илмуда тюрлю-тюрлю айтыула бардыла. Аланланы туудукълары бюгюннгю тегейлиледиле деб да джазадыла, алай болса да, къарачайлыла бла малкъарлыла болмаса, бир-бирине «алан» деб сѣлешген халкъ джокъду. Аланланы туудукълары къарачайлыла, малкъарлыладыла деб айтыу илмуда эртдеден бери джорюйдю.

Назмуда тенгleshдириуле джашауда болгъан затла бла этиледиле. Сѣз ючюн, Кавказны сынджыр тауларындан узагъыракъ орналгъан уллу болмагъан энчи сюелген тауланы, уллу дуппурланы поэт сюрюуледен артха къалгъан къойла бла тенгleshдиреди, джерден къайнаб чыкъгъан гара сууланы боркъулдаб къайнагъан къазанла бла тенгleshдиреди.

Бу назмудан дерс берген Заманда Кавказ тауланы юсюнден джазылгъан талай назмуну юлгюге келтирирге боллукъду. Минги Тауну, Казбекни, Бештауну, Машукну юсюнден тюрлю-тюрлю айтыула джорюйдюле. Сѣз ючюн, М. И. Ермоленко «Предания, легенды и былое ущелий Кабарды и Балкарии (Центральной части Кавказа)» (Нальчик, 1930) деген китабында, Машук таугъа алай Машукъ деген къарачайлыны аты бла аталгъанды, деб джазады. Машукъ, Къартджуртдан кѣчюб барыб, ол тауну тюрюнде джашагъанды. Темир ишге уста болгъанды. Анда анга хоншу элледен да джорюгендиле. Къайры бараса дегениге, Машукъгъа барабыз, дегендиле. Артда тауну атына Машук деб аталыб къалгъанды, дейдиле. Машукъну туудукълары артда Къабартыгъа кѣчгендиле. Бу халпарны Ермоленкону кесине 1930 джыл Машукъну 90 джыл болгъан туудугъу Машукъланы Алий айтханды. Машукъну туудукълары аны атын кеслерине тукъум этгендиле. Машук тауну атыны юсюнден башха айтыула да джорюйдюле. Сѣз ючюн, XVI ъмюрде къабартылылада Машукъо деб атлары болгъан адамла бол-

гъандыла. Тауну атына Машук деб андан алгъа аталгъан эсе да, белгилли тлюдю.

Назмуда дерс бере, табигъатны юсю бла сохталаны эстетика сезимлерин ёсдюрюуге уллу эс бёлюрге керекди.

ЭЛЛИ ЮЧЮНЧЮ ДЕРС

Дерсни темасы. Алийлени Умар. «Ненча кере келсем да».

Дерсни мураты. Авторну джашау джолу бла шагърей этну, табигъатха сабийлени суймекликлерин терен этну.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбом (авторгъа аталыб) карточкала, эпидиаскоп, СССР-ни Конституциясыны 67-чи ст.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула.

1. Юйге берилген дерсден ангыламагъаны, сорлугъу болгъан?

2. Къобанланы Дагирни джашау джолун ачыкъ-лагъыз, айтыгъыз.

3. Дагирни творчествосундан несин окъугъансыз?

4. Бу басняны магъанасын къалай ангылайсыз?

5. Тёрт-беш сабийге назмуну соруу, 2—3 сабийге басняны соруу.

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы (авторну, аны творчествосуну юсюнден).

2. Сёзлюк иш.

Бюгюн биз Алийланы Бабулачны джашы Умарны «Ненча кере келсем да» деген назмусун окъурукъбуз, тинтерикбиз. Назмуда талай ангылашмагъан сёзге тюберикбиз.

Сез ючюн:

гымых, чырны, нартла, иеси суу; тау керек, кюртле, гелеу, башлыкъ, нарт къала, кюбе бёрк, сауукъ тартыб, уча этиб, д. а. к.

а) Алий улу бу назмугъа «Ненча кере келсем да» деб нек атагъанды?

б) Назмуда тау халкъланы бурунгу джашауларындан не айтылады?

в) Поэтни къууандыргъан неди?

(Бу соруулагъа эс ийгиз, сагъыш этигиз.)

3. Устаз назмуну кесгин окъуйду, хар окъулгъан кесекчигин тинтеди, ушакъ этеди.

4. Сабийлеге кесгин окъутады.

5. Хапарын айтадыла.

6. Ичлеринден энчи окъуб, джаратхан джерлерин суратлайдыла, сёзлюк ишге да таяна (сёзле къангада джазылыб турургъа керекдиле).

III. Джангы дерсни бегитну.

1. Кесгин окъуу.

2. Хапарын айтыу.

3. Сайлагъан джерин окъуб, ат атау.

4. Тилни суратлау мардаларын айыруу (тенглешдириуле, белгилеуле, бетлеуле).

5. Китабда берилген соруулагъа толу джууабла беруу.

IV. Юйге иш. Сайлаб, 24 тизгинни азбар этиб келирге, назмуну кесгин окъуб, хапарын айта билирге.

V. Текст бла ишлеу.

Карточка № 1

1. Тенглешдириуле деб къаллай сёзлеге айтадыла? Юлгюле.

2. Назмуда тенглешдириулени табыб, ана литературадан-тетрадынга джаз: *къойла кибик, акъ башлыкъ, чырпы бели*, д. а. к.

3. Тауланы байлыкъларын, ариулукуларын къалай суратлайды автор?

Карточка № 2

1. Белгилеуле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

2. Белгилеулени табыб джаз.

3. Поэтни къууандыргъан неди?

Карточка № 3

1. Бетлеуле къаллай сёзледиле? Юлгюле.

2. Назмуда бетлеулени табыб джаз. (Джатады бауурланыб, къайнатады боркулдатыб къазанланы, сёлешеди ариу сёзлени, д. а. к.)

3. Назмуну ариу этген, тилин бай этген къаллай сёзлеге тюбейсиз?

4. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Қайнатады борқұлматыб қазанланы
Бек эртдеде партла джакъған отларында,
Бакъдырады саулуқъларын адамланы
Қайнаб чыкъған исси суула қатларында»...

«Ёлмей қалған ол халқъланы мен бириме,
Джангы джашау келтиргенди мени бери.
Аны ючюн отха, суугъа мен кирирме,
Мени кибиб кёб тенгледен қалмай керим».

«Ата джуртну иги джерин кёбдю, тейри!
Не сез болур аны керти болғанына?
Бек сюсме мен турургъа келиб берим,
Қууанырча шахарладан толғанына».

5. Назмуда тау халқъланы бурунгу джашауларындан не айтылады?

6. Устаз 1—2 сочинение окъуйду. «Мени Ата джуртум—СССР»; «Уллу Октябрь революциягъа дерин таулуланы джашаулары» деген темалагъа.

VI. Этилген ишлеге багъа берин, оюм этиу.

Қағыйланы Назифа

«Джулдузла джукъланмайдыла»

Қағыйланы Назифаны творчество джолу бла сохтала VI классда шагърей боладыла. VII классда аны «Джулдузла джукъланмайдыла» деген повестини юзюгюн окъуйдула. Анга бир сагъат буюрулганды, алай а ол азлыкъ этерге боллукъду.

Повестни баш герою Асхатды. Қысхача айтыргъа, эм алгъа Асхатны студент тенглери бла Целинагъа баргъаныны юсюнден, артда элине келиб, врач болуб ишлегенини юсюнден джазылады. Повестде табигъат джаны болған затча суратланады. Чыгъармада тенгледирнуле бек кёбдюле. Аны алай болгъанына юлгюге повестни талай джеринден алыб қарайыкъ.

«Поезд, тамагъын таралта, қызыудан қызыу барады. Аны юсюне ургъан джел, тыяргъа умут этгенча, қанатларын аллына джайыб, сызгъырыб кюрешеди. Алай а қайда! Джайгъы джелчик, не уллу таууш этиб кюрешсе да, деу санлагъа ийнакълагъандан башха джукъ эталлыкъ тюрдю... Поезд андан қачыб, ол да

аны сюрюб баргъанчады... Айланч джолла бла поезд, пелиуан джыланча, кычырыкъ эте барады.»

«Экинчи кюн хазыр саманладан юйле ишлейбиз деб, тауукъла тарыгъа басынганча, къара саманлагъа басынгандыла.»

«Чыракъ джокъду, алай а къол фонарчыкъла, джылтырауукъ къамыжакъчыкълача, анда-мында джанадыла... Ай да, гурт тауукъча, джулдузланы джоппу-джоппу джыйыб, тейри джарыкъ уянгынчы, кёкге нелик этеди.

«Ары бир къара, халал джюрекли адамча, ичинде акъ ташла да, къарт анамы хаджи къабларыча, агъара».

Повестде ачыкъланыргъа керекли сёзле, сёзтутушла аз тюлдюле.

«Пелиуан джыланча» — тамам мазаллы джыланча.

«Салам мурджар» — мурджарны къошда этгендиле. Къошну бир джанын бир кесек джерден ёрге кёлтюртуб, юсюне салам салгъандыла. Анга мурджар дегендиле. Мурджарны юсюне кийиз джайыб алай джатхандыла. Мурджарны чалкъычыла балаганлада да этедиле. Балаганны бир джанына бичен салыб, джерден ёрге кёлтюртмегенлей, юсюне кийиз джаядыла. Бусагъатда мал фермала болгъан джерледе иги юйле ишлениб, алада орундукъла салгъанлары себебли, мурджар этмейдиле.

«Чыракъ джокъду» дегенни эки магъанасы барды. Биринчиси, кертти да чыракъ джокъду деген магъана. Чыракъ нарат, нызы, наз терекледе болады. Экинчи магъанасы — джарыкъ этерге не электролампа, не фатеген лампа джокъду деген магъана. Повестде экинчи магъанасында келеди.

«Джесирлениген хайуан» — пленнге тюшген деген магъананы билдиреди.

«Пелиуан манс» — бек мазаллы манс. Пелиуан — бек мазаллы; манс — не гаммеш териден неда ёгюз терини саурусундан этилген джиб. Сауру деб тууар терини сырт узунуна айтадыла. Терини алайындан этилген джиб кючлю болады.

«Джарым патчах» — патчахны буйругъу бла Кавказгъа тамадалыкъ этиб тургъан. (Наместник царя на Кавказе.)

«Тёрт дуния» — бютеу дуния деген магъанада.

«Джети джукълаб кимни эсинде бар эди» — ёмюрде да ол зат кимни акъылына келлик эди деген магъанада. «Терк башы» — Север Тегей. Терк деб къарачайлыла Терек суугъа айтадыла. Тегейлиле да алай айтадыла.

«Тейри джарыкъ» — ашхамны аллы бла кюн батхан джанына къарасанг, башха джерледен джарыгъыракъ кёрюнеди; танг атарны аллы бла кюн чыгъар джанына къарасанг, къалгъан джерледен джарыгъыракъ кёрюнеди. Анга тейри джарыкъ дейдиле. Бурун къарачайлылары меджисуу заманларында (период язычества) хар затны кесини бир аллахы барды, кёкню аллахыны аты Тейриди дегендиле. Тейрини биз фольклорда «кёребиз». Қъарт адамла бир-бирине сёлешген заманда бюгюн да тейриге джетнучендиле: «тейри-адамы», «тейри бла ант этеме,» д. а. к.

«Джети джылны сакълаб, мен аны алмасам, эркиши тюлме, деб атына миниб кетген эди» дегенни къалай ангыларгъа боллукъду? Джети кёб халкъда эм кёб деген магъанада джюрюй келгенди. Қызыны джети джылгъа дери сакъларгъа болгъандыла, джети джылны тилеб, келмесе уа, андан сора сакъламагъандыла, сегизинчи джыл — сегизинчи кере — аны тилемегендиле.

«Юч ёзен» деб Хурзук, Қъартджурт, Учкулан элlege биргелей айтхандыла.

«Джанибек Чегемге баргъанча» — деб нарт сёз барды. Бир кере сау эл джыйылыб, Чегемге барыргъа керек болгъаныны юсюнден сёлешиуню башлагъандыла. Алай а алкъын нек барыргъа керек болгъаны айтылгъынчы, къалай-алай да Чегемге барыргъа керек эсе деб, нек барыргъа керек болгъанын билмегенлей, Джанибек Чегемге барыб келгенди.

Повестде «гюнахы къурусун, — Ожай-хаджини да барыб ол къайтарыб келген эди. Анга да этген эди джыр», — деб айтылады. Сора Солтан-хаджини джырындан юч тизгин бериледи. Повесть суратлау литературадан болгъанлыкъгъа, Солтан-хаджини джыры халкъгъа белгили джырланы бириди, талай китабда басмаланганды. Ол себебден джыргъа Солтан-хаджини джыры дерге керекди. Ожай-хаджи Солтан-хаджини атасы болгъанды. 1908 дж. Солтан-хаджи Тебердиле бийлени джерлерин джарлылагъа юлешиб бергенди. Ол зат ючюн Солтан-хаджини Оренбург губерниягъа каторгагъа ийгендиле, андан ызына 1917 джыл къайтханды, кеси да 1919 джыл ёлгенди.

ЭЛЛИ БЕШИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. Къагъыйланы Назифа. «Джулдузла джукъланмайдыла».

Дерсни мураты. Халкъла арасы къарнаш шохлукъну, искусствогъа суймекликни ачыкълау, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбом «Къагъыйланы Махаметни кызы Назифаны джашау джолу» деб, карточкала, грампластинка («Ата джуртум»), СССР-ни Конституциясыны 44-чю ст.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Соруула.

1. Алийланы Умарны джашау джолу.
2. Умарны творчествосу.
3. Автор Минги Тауну ариулугъун къаллай сёзле бла суратлайды?
4. «Ненча кере келсем да» деген назмуда автор не заманны суратлайды?
5. Назмуда жангы джашауну юсюнден не айтылады?
6. Поэтни къууандыргъан неди?
7. 4—5 сабийге «Ненча кере келсем да» деген назмудан берилген ишни соруу.

II. Жангы дерс.

1. Бюгюн биз Къагъыйланы¹ Махаметни кызы Назифаны «Джулдузла джукъланмайдыла» деген повестини кесегин окъурукъбуз, сюзерикбиз. Къалгъан джазычулача, Назифа да «Джулдузла джукъланмайдыла» деген повестинде Уллу Ата джурт къазауатны кёзююнде талай адамны этген джигитликлерин суратлайды: адамлыкъларын, ишленмекликлерин, таза иннетлерин. Андан сора мамырлыкъ джылланы заманында талай юдегини, талай адамны джашауларын кёргюзтеди. Совет адамла Ата джуртну, совет халкъны суйгенлерин, ала ючюн кючлерин, жанларын аямай кюрешгенлерин ачыкъ кёргюзеди.

Устаз талай назму, нарт сёз окъургъа да боллукъду. Уллу Ата джурт къазауатны, Октябрь революцияны, шохлукъну юсюнден сорургъа боллукъду устаз.

2. Повестни кесгин окъутуу (иги окъугъан сабийге).

3. Сёзлюк иш: *ийнакълагъан, сериуюн, тер чирчик зем-зем суу, «шайтан элге джин молла», гаммешле.*

4. Текстге джууукъ, кеслерини сёзлери бла, ангылагъанларыча, хапарын айтыу.

III. Соруула:

1. Повестни кесегинде баш магъана неди? «Джулдузла джукъланмайдыла» деб автор не ючюн айтады?

2. Студентле целинада къалай ишлей эдиле? Анда Асхат не джигитлик этеди?

3. Италиядан келген Надя Васильева бизни Ата джуртубузну не ючюн суюдю?

4. БАМ-чылары юсюнден не айтыргъа боллукъсуз, ала бла къагъыт джорютемисиз? (Былайыракъ этерге боллукъду ишни.)

IV. Юйге иш. 1. Кесгин окъуб хапарын айтыргъа.
2. «Асхатны сыфаты» деген темагъа сочинение джазаргъа.

V. Энци иш.

Биринчи къауум — текст бла ишлейди.

1. Кесгин окъуб (ичинден) суйген джерине ат атайды, план салады.

2. Асхат бла Миша.

3. Бугъа мангылайы бла джерни къазады.

4. Къызлары кычырыкълары.

5. Джесирленнген хайуан.

6. Къызлары кыуанчлары.

Экинчи къауум — соруулагъа толу джууабла хазырлайды.

1. Асхат туугъан джерин бек суйгенин кёрюзген айтымлары табады.

2. Октябрь революциягъа дери джашауну юсюнден къарт не айтды? Къаллай нарт сёзле келтирирге боллукъду ол джашауну юсюнден?

(«Адам хайуаннга саналса да, джорек джашаугъа таралады»; «Бу джашау тардан—кюнюнг чарс»; «Вулкан чыгыб урду да тот бугъоулары чачды, Залимлени кыууду да халкъгъа тенглик ачды».)

Ючюнчю къауум — сочинениеге план салады, сочинение джазыб башлайды («Ахматны сыфаты»). Юйде этерик ишлерин хазырлайды.

VI. Тил ёсдюрюю.

1. Авторну творчествосун къайтарыу.

2. Грампластинкагъа тынгылау, джырны магъанасын айыру, макъамына тынгылау, («Ата джуртум».)

3. Назмула, нарт сёзле, джырла бюгюнню джашауну ачыкълагъан. (Былай барыргъа боллукъду дерсени бу кесеги.)

VII. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм этиу.

Худийланы Магомет

«Аланны хапарлары»

Хубийланы Магометни бир къауум чыгъармасы бла сохтала IV, VI класслада шагърей боладыла. VII классда уа аны талай чам хапарын окъургъа бир сагъат буюрулады.

Тау халкъла не заманда да чамгъа ёч болуучандыла. Чам хапарла халкъда эртдеден джюрюй, китаблада, газетледе дегенча басмалана келгендиле. Ёртенланы Азрет кёчюрюб, Насра-ходжаны хапарлары энчи китаб болуб, да чыкъгъандыла.

Хубийланы Магомет чам хапарларында бизни бюгюнню джашауубузну юсюнден джазады. Баш герою бир адам болуб, эски-чирик адетлеге, адамсызлыкъгъа, намыссызлыкъгъа, уллу кёллюлюкге — не джаны бла да адамны учуз этген затлагъа къаршчы чам хапарла джазады Хубийланы Магомет. Ала адамны иги халиге юретиуде болушлукъ этедиле. Кюлкюден уллу критика джокъду дейдиле. Аланны хапарлары окъуучуланы кюлдюредиле, алай а ала къуру кюлдюрюрге, кёз ачаргъа деб джазылмагъандыла. Аланы хар бири, кюлдюрген бла къоймай, сагъыш этдиреди, сагъыш а адамны тюз иннетге, халал урунургъа, амандап ырыслагъа, тюзлюк джолгъа чакъырады.

Алан терс атлагъанлагъа «сен алай нек этесе? Алай этсенг, аманды, былай этсенг, игини, демейди. Алай айтыб къоймакълыкъ кимге да тынчды. Таб бир-бирде сёзню тюз аягъына джетгинчи, Алан ол терс атлагъан жанлымыды, деб акъылынга келирге боллукъду. Сёз ючюн,

«Алан автобусда» деген хапарчыкъда бузукъчугъа Алан, акъылынъг джокъду, демейди, «Акъылынъг а болур, алай а биргенге джюрютмегенинги аман этэсе», дегенди.

«Алан бла гудучу» деген хапарчыкъда Алан совхозну директоруна бу гудучуду, урларыкъды демейди, аны къарауулгъа алсанг эки къат джал тёлерге тюшерикди, дейди. Гудучу уа, алкъын сёзню алай нек айтылгъанын ангыламай, бир къат джалгъа да къууаныб ишлеригин айтады. Неда «Бёркю бла башы» дегенде Алан бёркию багъа алмагъанса, терт тюмен бёркге кёб тюлдю, деб бош-боюн Хаджайны джюрегин хош этгенча ангылашына тебрейди, алай а Хаджай анга къууана башлагъынчы, Алан анга, «алай а бу бёрк сени башынга кёбдю», дейди.

Бир къауум адам, джылы келгенликге, алкъын джашаугъа тюз оюм этмейди, къачан болса да тюзелликбиз деген сёзню да къоймайдыла. «Солагъайны иши бла сёзю» деген хапарчыкъда сёз аллай адамны юсюнден барады. «Юретну бла юрениу» деген хапарчыкъ хар атламына кимден болса да болушлукъ излеб тургъан адамлагъа къаршчы джазылгъанды.

Бир къауум адам, китаб окъургъа заман табмайбыз деб, тарыгъыучандыла. Ала келин келгенинге, къыз чыкъгъаннга, не сылтау бла да джыйылыб ашау-ичну болгъан джерге барыргъа заман табадыла, эл ичине, орам аягъына, кюн турушха олтуруб, къайда болмагъан хапарланы башдан-аякъ сюзерге заман табадыла. Китаб окъургъа уа заман табмайдыла. «Китаб окъургъа заман табмагъан» деген хапарчыкъ аллай адамлагъа къаршчы джазылгъанды.

Адам къаллай адамды деб соргъан заманда, анга тюз джууаб этмеклик къыйынды: хар неси бирча аман болуб къалгъан аз болады, ким да билген бир джоулгъан адам болургъа керекди ол. Хар неси да алапат болуб, бир кемлиги болмагъан адам аз тюбейди. Адамны юсюнден сёлешген заманда аны иги ышанлары бла осал ышанларын билирге керекди. «Аланны джаулары» деген хапарчыкъ адамгъа толу багъа бериуню юсюнден джазылгъанды.

«Ким бла сёлешмесе иги боллукъду» деген хапарчыкъны баш магъанасы—тенгинг эсе да, джууугъунг эсе да, терслик этген адам джанлы болма, тюзлюк этген адам джанлы бол, деб алайды.

ЭЛЛИ СЕГИЗИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы. Хубийланы Магомет. «Аланны хапарлары».

Дерсни мураты. Эски, чирик, тот адетлеге кьаршчылыкны ачыкъяу, оюмсузлукъну, уллу кёллюлюкню, бошбоюнлукъну айгъакълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, альбом («Хубийланы Ахияны джашы Магометни джашау джолу»), грампластинкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишни тинтиу.

1. Юйге берилген ишледен сорлугъу болгъан бармысыз?

2. 3—4 сабийге юй ишни соруу.

(Сочиненнелени джыяды «Ахматны сыфаты»).

3. «Джулдузла джукъланмайдыла» деб автор не ючюн айтады?

4. Повестде къайсы кёзюуле суратланадыла?

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы (авторну джашау джолуну, творчествосуну юсюнден).

2. Литературада сатира бла юморну орну.

а) эски, чирик, тот адетле;

б) оюмсузлукъ, уллу кёллюлюк, бошбоюнлукъ.

Хубий улу къысха хапарларында бизни бююнню джашауубузгъа заран берген затланы хыртха урады, самаркъау этеди, чам халда осал адетлени заранларын айгъакълайды. Аны чам хапарларыны баш герою Аланды. Хубийланы Магометни псевдонимиди ол.

Биз бююн Хубий улуну сатира, юмор чыгъармаларын окъурукъбуз. Къаллай адамланы айгъакълайды?

3. Кесгин окъуйдула, сюзедиле.

III. Соруула:

1. Сиз мурат этгеннге кёре, Алан къаллай адамды?

2. Алан хыртха ургъан адамла къаллайладыла?

3. Алан самаркъау этген, хыртха ургъан адамланы,

«Сен аманса» демегенлей, башха тюрлю айта билгенин кёргюзюгюз.

4. Хапарчыкълада адамланы кеслерини болумлары бла атларында бир-бирине келишген бар эсе, къарагъыз.

5. Сатира нени айгъакълайды?

6. Юмор нени ачыкълайды:

IV. Ю йге иш. 1. Авторну биографиясы, творчествосу. 2. Аланны хапарлары.

V. Энчи иш.

1. Аланны хапарларыны баш магъанасы неди?

2. Бизни ичибизде бармыдыла быллай адамла?

3. Бусагъат джашауда аллай адамлагъа орун бармыды?

4. Сатира бла юморну джашауда магъаналары. Юлжеле келтиригиз.

VI. Грампластинкагъа тынгылау (Магомет джырлагъан джырла).

1. Джырланы магъаналары.

2. Макъамлары.

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

ПОСТДА

1917 джылны къышында Смольныйде постда сюелеме. Ол джыллада Совет правительство анда ишлей эди.

Постда сюелиб, джалан къолларым бла шкокну къаты тутам. Къыйын заман эди: ачлыкъ, сууукъ бек къый най эдиле. Къарауулну тамадасы: «Сакъ бол!» — деб кетди меннге. В. И. Ленин бу юйде джашай эди. Шкогум огъары аягъына минибди. Кёзюмю къакъмай къарай эдим. Сууукъ джел этинге ийнелеча киреди. Къалтырауук алгъанды. Къайдан эсэ да машина чыкъды. Мен, бир джанына туруб сюнгюню анга бурдум.

Машинадан аскер кийими болмагъан биреу чыгъыб, манга да къарай, Смольныйге кирирге тебреди. Мен пропускасын сорлукъ эдим, алай эринлерим бузлагъан себебли, сёз айталмай, кесим да ангыламагъан бир затла шыбырдадым. Келген адам мени пропуск соргъанымы ангылады. Излейди — табмайды. Ол да сууукъ болгъан эди. Излей кетиб табды, меннге бир къагъытны узатды ол къагъытны мухурун, джазыуун кёралмадым. Бармакъларым тюзелирге унамайдыла, шкокга джабышхандыла. Пропусканы кёргюзтуб, басхычла бла ёрлеб кетди.

Къарауулну тамадасы матрос чабыб келди. В. И. Ленин сени ючюн кесини болушлукъчуларына урушханды. Къарауулла постда сууукъ боладыла. Джылы тончукъла керекдиле. Къараулла тургъан юйге къайнагъан суу бла чайникни ийди.

— Ол Ленинми эди?—деб сорама. Матрос кюлдю.— Ленинни къалай танымагъанса? — деди.

ДЖАЗЫҮ ИШЛЕ

Изложение

Сохтала джазгъан изложениелеге, юйде къараб келтиргенден сора, анализ этеди устаз.

Сохтала изложениени иги джазар ючюн, устаз бу изложениеге терен анализ этерге керекди. Бир къауум ишни джетишимлери бла кемликлерин кѳргюзтурге борчлуду. Дерсде устаз изложениени магъанасына анализ этген заманда, сохтала авторну сѳзлѳрин, синонимлени, эпитетлени къалай хайырландырыгъа керекли болгъанына эс ирге керекдиле. Ол затланы иги хайырландыра билген сохталаны махтаса, сабийле сѳзлеге аслам эс бѳледиле. Экинчи изложениеде ала сѳзлени, лексика айланчланы оюм этиб джазарыкъдыла.

Бир сѳзню кереклисинден артыкъ кѳб къайтарыб джазгъан болса, устаз ол сѳзню тѳбюн сызады. Изложениелеге классда анализ этер ючюн, устаз иги хазырланыргъа керекди. Кесини дефтеринде хар ишни джетишимлерин, кемликлерин айырыб, хазыр этиб келирге керекди.

Андан сора, къаралгъан ишлени материалы быллай системагъа джыйылады:

1. Бютеу класс изложениени къалай джазгъанды?
2. Бешлеге, тѳртлеге, ючлеге, экилеге джазылгъан изложениелени саны.

3. Бир-бир ишлени джетишимлери:

- а) изложениени толугъу;
- б) изложениеде айтылгъан затладан бир къаууму-ну юсюнден толу, иги джазылгъан джерлери;
- в) авторну сѳзлери бла хайырланганы, ол сѳзлени кесини сѳзлери бла таб ауушдургъаны, къангада джазылгъан сѳзле бла таб хайырлана билгени, синонимлени таб келишдиргени.

4. Кемликлери:

а) хапарны бир-бир джерлерини толмагъаны, магъанасыны тюрленнгени, ишни баргъаныча, бир-бири ызындан тюз джазылмагъаны;

б) классда кёб тюбеген стиль, орфография, синтаксис джанындан халатла.

Изложениелеге текстле

СОЛДАТНЫ БЫЧАГЪЫ

Уруш бошалгъандан сора, атам юйге къайтды, бычагъын манга берди. Ол алапат бычакъ эди: сабы сыйдам суюкден, эки ауузлу, бургъучу, штопору бардыла. Аны къалай кесгенин сынарым келди. Линейкамы эки джардым. Дерсе саугъамы тенглериме кёргюзюрюм келди. Хурджунумдан чыгъардым, ауузларындан бирин, дагъыда экинчисин ачдым, къол джаулугъуму алыб сыйпадым.

Бычакъ бла кесиб, сабийлени тукъумларын пеналларында джазыб башладым, кесимни тукъумуму партада джаздым.

Дерседен сора устаз атама къагъытчыкъ джазгъаны бла бошалды иш.

Юйге келиб, къагъытчыкъны атама бердим. Атам окъуду, бычакъны менден алыб, къол аязында тутта, былай айтды:

— Мени бычагъым адамгъа хата этер деб эсиме да келмей эди. Мени бла урушда ол бир кюн огъай, юк джылны айланганды, кесини къуллугъун толтургъанды. Къазауатны джолларында аны бла къаллай бир бутакъ кесиб, от тамызгъанма мен, алада кёб адам джылыннганды. Мени шохум джаралы болгъанында, аны аягъын байлатыр ючюн, чуругъун бу бычакъ бла кесген эдим.

Барындан да бек мени быллай бир зат эсимден кетмейди. Бир джолда джауну разведчиги, артымдан автоматны сабы бла уруб, эсими ташлатхан эди. Бир юйде эс джыйдым. Къолларым артына байланыб тура эдим. Джатама. Башым ауруйду. Юйню аллында часовойну ары-бери джюрюген аякъ тауушу эшитиледи. Терезеден эки кёк кёзчюк къарагъанын эслейме. Терезе алашады.

Гитче адамчыкъ къарай эди, ажымсыз. Чакъырдым аны. Терк огъуна терезе бла юйге тюшдю ол. Джашчыкъгъа чурукъ башымда бычакъны изле деб тиледим. Бычакъны чыгъарды. Мени байлагъан къайишлени кесиб къачды. Къарангы болгъанлай, тезе бла чыгыб, орулгъан сабанла таба акъырын сюркелдим. Билмей тургъанлай, аллымда орус ауазла эшитдим. Кесибизникиле болгъанларың ангыладым.

Бу бычакъ манга къалай багъалы болгъанын энди ангыладың да? Алай а аны санга бердим мен.

Андан бери атам бычакъны юсюнден манга джукъ айтмайды, нек десенг, хар зат орнун табханды. Бычакъ ишин ишлейди, мен да кесимикин этеме.

ДЖАНГЫ ДЖЫЛНЫ КЕЧЕСИ

Капитан Озеровну ротасы, немцаланы артларындан келиб, партизанлагъа къошулду. Ала, чабыуул этиб, кёпюр бла уллу джолну алыргъа керек эдиле. Чабыуул этерге белгиленинген кече 1942 джылны биринчи кечеси болгъанын солдатланы бири эсгерди. Солдатла чегетде бир арну ёлканы сайладыла, тюр бутакъларын кесдиле, кеслерини джангы фонарчыкъларын терекге такъдыла, къайын джолну ахыр кюнюне къойгъан сухарларын да такъдыла ары. Озеров бла партизан тамаданы празникге чакъыра келгенлеринде, ала чабыуулну планын сала тура эдиле.

Олсагъатдан: «Ой, ёлка!», — деген сабий таууш эшитилди. Часовой балтасы бла бир сабийни алыб келди. Джашчыкъ ёлканы аллында тохтады, кёз къакъмай къарайды. Ёлкадан къарамын кючден айырыб, командир къайда болгъанын сорду. Озеровну бир джанына этиб, джашчыкъ былай шыбырдады: «Фашистле бери келдиле. Тегерегигизни аладыла. Сизни былайда болгъаныгъызны биледиле!»

Хар ким орнуна джарашды. Талачыкъда бир взвод бла Озеров къалды. Фашистле адамы болмагъан талачыкъны къуршоулагъан заманда аскерчиле джол бла кёпюрюю алдыла. Взводха къыйын уруш бардырыргъа тюшдю. Немцала тегереклеринден алдыла. Ёлкасы болгъан талачыкъ къызыл къаннга боялды. Озеров къулакъ ичине джанларгъа буйрукъ берди. Кеси да джаралы бол-

гъан эди. Къаргъа джыгъылды ол. Ёлкагъа мыдах къа-
раб: «Мениге энди джангы джыл боллукъ болмаз»,— де-
ди. Къар джырылдагъан тауушла эшитилдиле. Капитан-
ны къатына биягъы джашчыкъ келди. Чанагъа джатдыр-
ды. Озеров эсин ташлады. Чана тик энишге тюшдю.

Капитан джугъун билмейди. Москвагъа баргъан са-
молетда джыйды эс.

Б А Ш Л А Р Ы

Ал сѣз	3
Биринчи четверть	6
Экинчи четверть	8
Ючюнчю четверть	10
Тѣртюнчю четверть	12
Сѣз чемерлик	14
Туугъанды ол ѳлмезге. <i>Ертенланы Азрет</i>	16
Неден да багъалы. <i>Лайпанланы Хамид</i>	22
Уллу Къарачайда. <i>Байчораланы Магомет</i>	29
Таулада танг джарыйды. <i>Боташланы Исса</i>	33
Къара чепкен. <i>Байрамукъланы Халимат</i>	37
Ленинчи комсомол. Москва. <i>Борлакъланы Тохтар</i>	40
Сенсе кюнѳм. Урунганны джюрегисе. <i>Байкъулланы Абдул-Керим</i>	46
Джанкъылыч. Хиросиманы кюлю. <i>Къулийланы Къайсын</i>	50
Ант. Коммунистле. <i>Отарланы Керим</i>	55
Шохлукъ. <i>Хубийланы Осман</i>	63
Халал джюрекле. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	67
Булутла. Алтын чапракъ. <i>Хубийланы Назир</i>	72
Кичибатыр. <i>Шаманланы Медиха</i>	78
Джерни джарыгъы. <i>Джаубаланы Хусей</i>	82
Россия. Булут бла Тенгиз. <i>Къобанланы Дагир</i>	87
Ненча кере келсем да. <i>Алийланы Умар</i>	92
Джулдузла джукъланмайдыла. <i>Къагъыйланы Назифа</i>	97
Аланны хапарларындан. <i>Хубийланы Магомет</i>	102
Джазыу ишле (изложение)	106

*Хубиев Магомет Ахияевич
Хубиева Клара Гыккаевна*

**МЕТОДИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО
К УЧЕБНИКУ КАРАЧАЕВСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ДЛЯ СЕДЬМОГО КЛАССА**

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев
Техн. редактор М. Ф. Перепадя
Корректор К. А. Салпагарова

Сдано в набор 19.06.82.

Подписано в печать 22.07.82. ВУ 28608.
Формат 84х108¹/₃₂. Бумага типографская № 3.

Гарнитура литературная. Печать высокая.

Усл. п. л. 7,56. Уч.-изд. л. 5,81.

Тираж 600 экз. Заказ № 618. Цена 15 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
357100. г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография.
357100. г. Черкесск, Первомайская, 47.

X 98

Хубиев М. А., Хубиева К. Г. Методическое руководство к учебнику карачаевской литературы для VII класса. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства.

112 с.

81.2 (карач.)

X $\frac{4306020300}{M 159(03)82}$ 82—82

15 к.

563061